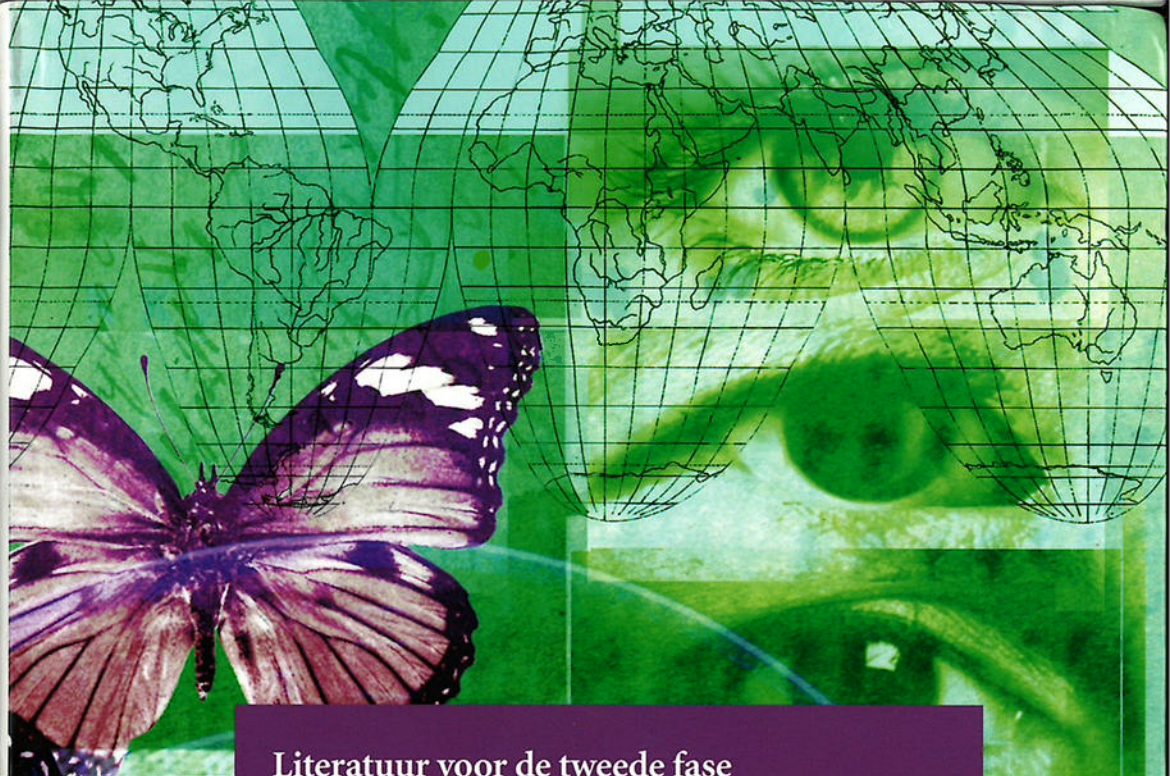

Literatuur voor de tweede fase

Eldorado

havo

Basisboek

thieme|meulenhoff

Eldorado bestaat uit een Basisboek dat gebruikt kan worden voor alle talen, per taal uit een boek met teksten en opdrachten en een daarbij horend uitwerkingenboekje.

Basisboek havo voor alle talen

Het Basisboek is bedoeld voor het literatuuronderwijs Nederlands, Duits, Engels en Frans.

In het Basisboek vind je de benodigde informatie over literaire begrippen en over literatuurgeschiedenis. Bovendien vind je er modellen voor verschillende leesverslagen.

Voor elke taal een boek met teksten en opdrachten

Eldorado heeft voor Nederlands, Duits, Engels en Frans een apart boek met teksten en opdrachten. Vanuit de opdrachten bestudeer je van tijd tot tijd het Basisboek. De teksten en opdrachten in elk opdrachtenboek vormen dus steeds het uitgangspunt; het Basisboek dient als achtergrondinformatie.

Voor elke taal een uitwerkingenboekje

Bij elk boek met teksten en opdrachten is een uitwerkingenboekje verkrijgbaar. Daarin vind je de antwoorden op de opdrachten en voorbeelden van uitwerkingen. Dat maakt het makkelijker om zelfstandig te studeren.

Inhoud

Afdeling 1 Literaire begrippen

7

1	Wat is literatuur?	8
2	Stijl en beeldspraak	19
3	Verhaaltechniek	32
4	Verhaalsoorten	43
5	Dichttechniek	53
6	Dichtsoorten	63
7	Toneel	71

Afdeling 2 Schets literatuurgeschiedenis na 1880

83

	Inleiding	84
1	De 19e eeuw vanaf 1880	84
2	1900-1940	86
3	1940-1960	89
4	1960-1980	92
5	Sinds 1980	95

Afdeling 3 Leesgids

101

1	De literatuurlessen	102
2	Je leesdossier	102
3	Leesautobiografie	103
4	Balansverslag	105
5	Modellen voor verslagen	105
	a Leesverslag van een gedicht (kort en uitgebreid)	105
	b Leesverslag van een dichtbundel	107
	c Leesverslag van een verhaal of roman (verwerkingsversie)	108
	d Technisch leesverslag van een verhaal of roman	109
	e Uitgebreid leesverslag van een verhaal of roman	110
	f Leesverslag van een verhalenbundel	112
	g Verslag van een bezoek aan een voorstelling	113
6	Opzet voor een recensie	114
7	Webquest	116
8	Verslag websitebezoek	118

	Trefwoordenregister	120
--	---------------------	-----

	Bronvermelding	128
--	----------------	-----

	Illustratieverantwoording	131
--	---------------------------	-----

Afdeling

1

Literaire begrippen

Hoofdstuk

1

Wat is literatuur?

Endymion

A thing of beauty is a joy for ever.
 Een ding van schoonheid is een vreugde voor altijd.

John Keats (Engeland). In: G. Harrison (ed.), *A Book of English Poetry*.

1 Lectuur en literatuur

De Dapperstraat

- 1 Natuur is voor tevreden en of legen.
 En dan: wat is natuur nog in dit land?
 Een stukje bos, ter grootte van een krant,
 Een heuvel met wat villaatjes ertegen.
- 5 Geef mij de grauwe, stedelijke wegen,
 De in de kaden vastgeklonken waterkant,
 De wolken, nooit zo schoon dan als ze, omrand
 Door zolderramen, langs de lucht bewegen.

- 10 Alles is veel voor wie niet veel verwacht.
 Het leven houdt zijn wonderen verborgen
 Tot het ze, opeens toont in hun hoge staat.

Dit heb ik mijzelve overdacht,
 Verregend, op een miezerige morgen,
 Domweg gelukkig, in de Dapperstraat.

J.C. Bloem, *Quiet though sad*.

Alles wat mensen lezen, is lectuur. Daar horen kranten bij, studieboeken, handleidingen, gedichten, romans en tijdschriften. Naar de inhoud kun je lectuur in twee groepen verdelen: zakelijke teksten en fictionele teksten.

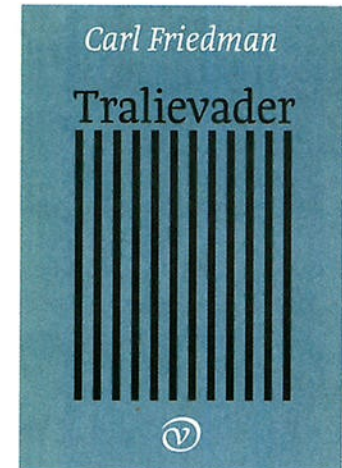
- 1 Zakelijke teksten gaan over onderwerpen waarvan het niet de bedoeling is mensen te vermaken, maar feiten uit te wisselen of mededelingen te doen. Voorbeelden: nieuwsbericht, gebruiksaanwijzing, studieboek en schriftelijke uitnodiging.

- Fictionele teksten gaan over onderwerpen die door een schrijver geheel of gedeeltelijk verzonnen zijn (*fictie* = verzinsel) met de bedoeling de lezer te vermaken.

Een ander woord voor fictionele teksten is *literatuur*.

Literatuur is een verzamelterm voor alle soorten teksten in verhaal-, gedicht- of toneelvorm: van sprookjes tot romans, van liedjes tot popsongs, van kluchten tot tragedies. Het zijn allemaal fictionele teksten, ze zijn dus helemaal of voor een deel verzonnen. Maar ze verwijzen tegelijkertijd naar de werkelijkheid, bijvoorbeeld naar menselijke karaktertrekken, maatschappelijke situaties, bestaande plaatsen of historische gebeurtenissen.

2 Literatuur en werkelijkheid

In literatuur kán de verwijzing naar de werkelijkheid heel sterk zijn, bijvoorbeeld in een reisverhaal of in een dagboek. Maar in tegenstelling tot bijvoorbeeld een journalist, is een schrijver van fictie niet gebonden aan feiten: hij mag de werkelijkheid aanpassen aan zijn doel, als hem dat beter uitkomt. Hij voert zijn lezer mee naar een denkbeeldige wereld. De schrijver kan in een boek met de werkelijkheid doen wat hij wil. Hij kan de werkelijkheid zo weergeven dat je die echt vindt lijken op de wereld om je heen. Dat kan heel spannend zijn. Maar je kunt ook de wens hebben om een tijdje onder te duiken in een door een schrijver opgeroepen fantasiewereld. Dat kan een echte droomwereld zijn, maar het is best mogelijk dat je al lezend ontdekt dat die fantasiewereld in bepaalde opzichten heel sterk lijkt op de dagelijkse realiteit.

Eerste, tweede en derde werkelijkheid

Een samensteller van een encyclopedie maakt gebruik van feiten. Die feiten vormen de zogenaamde *eerste werkelijkheid*. Een schrijver van literatuur schept een *tweede werkelijkheid*. Daarbij maakt hij gebruik van de eerste werkelijkheid en van zijn eigen visie daarop. Hij drukt uit wat voor hem de kern van zijn waarnemingen is en kiest daarvoor zijn eigen beelden. Zo beschrijft een samensteller van een tuinencyclopedie rabarber anders dan een dichter. En een foto van rabarber is iets anders dan een kunstzinnige mezzotint (bepaalde soort grafiek) ervan.

Eerste werkelijkheid

Rabarber (*Rheum X cultorum*)

Deze vaste plant kan meer dan twintig jaar blijven staan. De bladeren kunnen 45 cm breed worden. De bleekgroene of rozerode bladstelen, die 60 cm lang kunnen worden, worden jong geoogst en gekookt gegeten.

Foto in encyclopedie.

Christopher Brickell, *Atrium encyclopedie van het tuinieren*.

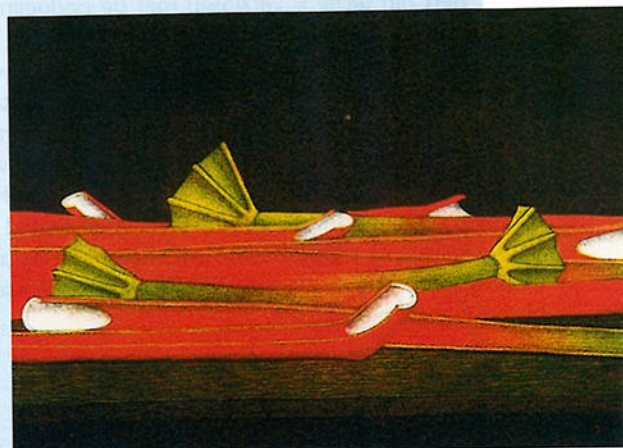
Tweede werkelijkheid

rabarber

- 1 rabarber
in het groentevak
van de supermarkt
lange repen rood
- 5 naast elkaar
een groen blad
half omhoog

ik loop door
meer boodschappen
10 te doen

Jaap Vegter, *Grafiek Nu 8*.

Jaap Vegter, *Rabarber*

De 'hoeveelheid' werkelijkheid die een schrijver gebruikt voor zijn teksten verschilt per boek en per schrijver. Een schrijver die zijn jeugdherinneringen aan het papier toevertrouwt, gebruikt veel werkelijkheid. Een schrijver van avonturenverhalen gebruikt vooral zijn fantasie. Toch put ook hij, zelfs voor de meest fantastische avonturen, uit zijn eigen kennis en leefwereld. Hij 'kleurt' zijn teksten met persoonlijke ervaringen en opvattingen. Als hij dit niet doet, blijven de personages stropoppen waarin je als lezer niet kunt verplaatsen.

Derde werkelijkheid

Naast de eerste werkelijkheid (de feiten) en de tweede werkelijkheid (die van de schrijver) is er de *derde werkelijkheid*: dat is de werkelijkheid die je als lezer uit een tekst haalt. Want ook jij kleurt als lezer het beeld dat de tekst bij je oproept vanuit je eigen levenservaringen. (Zie ook paragraaf 4 *Schrijver en lezer* over de schrijverstekst en de lezersteksten.)

Een diep emotioneel beeld van de werkelijkheid is voor de mens het enige waardevolle, ook in de literatuur.

Scott W. Williams (Verenigde Staten).

3 Literatuur en maatschappij

De hemel bloedt

- 1 De hemel bloedt als het opengesneden lichaam van een maagd.
Aan de andere kant van Meghna maaïen, oogsten en verzamelen ze de
hoofden van jonge strijders.
De dorpsvijver in Pabna bloeit van de opgezwollen lijken van kinderen.
- 5 Wat zal er gebeuren met het ongebooren kind van Nasreen, het vijftien-

jarig dochtertje van Kustia, dat door zeven soldaten verkracht werd? En met de negentienjarige Smita die aan haar schaamharen plukt en luidkeels lacht?

Vertel mij o god van hun gebed.

- 10 Ergens discussiëren mensen nog over aantallen, duur, wie de hoofdschuldige is, de loop van de gebeurtenissen en de werkelijke oorzaak, net zoals ze deden toen de rook van Auschwitz over de hele wereld stonk. Hoe ver is het van Biafra tot Bangladesh? Zijn de witte mimosa's in bloedende oleanders veranderd?

Deba Patnaik (India). In: Bertus Dijk (ed.), *Moderne poëzie uit Azië*.

- 1 De Canadees, hij vond zijn Trees,
't was in de maand van mei.
Hij zei: Joechei, het maakt me blij,
zo'n vrijpartij met jij.

- 5 Hij vrijde hier, hij vrijde daar
met elke jonge meid
en zo werd op den duur
heel Nederland bevrijd.

Herman Finkers, *Verhalen voor in het haardvuur*.

Het gedicht van Patnaik is een *geëngageerde tekst* over het thema oorlog. In beeldrijke taal geeft hij een zeer realistische en aangrijpende impressie van wreedheden. Daarbij laat hij merken dat het overall hetzelfde droevige lied is. Finkers wil *amuseren*: hij wil de mensen met zijn teksten een plezierige cabaretavond brengen. Hij heeft daarbij ook het thema van de Tweede Wereldoorlog gekozen. Met aardige taalvondsten, onder andere door gebruik te maken van de dubbele betekenis van het woord 'vrij' heeft hij een geestige tekst gemaakt.

Geëngageerde auteurs leggen op een persoonlijke manier maatschappelijke problemen bloot. Ze willen hun kritische houding op de lezer overdragen. Amusementsschrijvers leiden de lezer juist af van de maatschappelijke problemen. Hun teksten hebben een 'escape-functie'; ze laten de lezer tijdelijk ontsnappen. Hierna een ander voorbeeld van een geëngageerde tekst: een popsong met een serieuze boodschap over gebeurtenissen in Noord-Ierland.

Belfast Child (fragment)

- 1 When my love said to me
Meet me down by the gallows tree
For it's sad news I bring
About this old world

5 And all that it's suffering
Come say troubles abound
Some day soon they gonna pull
The old town down

One day we'll return here
10 When the Belfast Child sings again.

Simple Minds (Ierland). Van: cd *Knuffle Rock* 17.

In de loop van de geschiedenis zijn veel boeken op de 'zwarte lijst' geplaatst, omdat men vond dat ze een slechte invloed zouden hebben. In 1989 raakte bijvoorbeeld de mohammedaanse wereld in grote opschudding door het boek *De duivelsverzen* van de Engelse schrijver Salman Rushdie. Dat boek vond men beledigend voor de godsdienstige gevoelens van islamieten en Rushdie werd vogelvrij verklaard.

Het boek als wapen.

4 Schrijver en lezer

Voor wie dit leest

Gedrukte letters laat ik u hier kijken,
maar met mijn warme mond kan ik niet spreken,
mijn hete hand uit dit papier niet steken;
wat kan ik doen? Ik kan u niet bereiken.

Leo Vroman, *Gedichten 1946-1984*.

Literatuur is een vorm van communicatie. Er is een zender (de schrijver) die door middel van een *medium* (een tekst) communiceert met een *ontvanger* (de lezer).

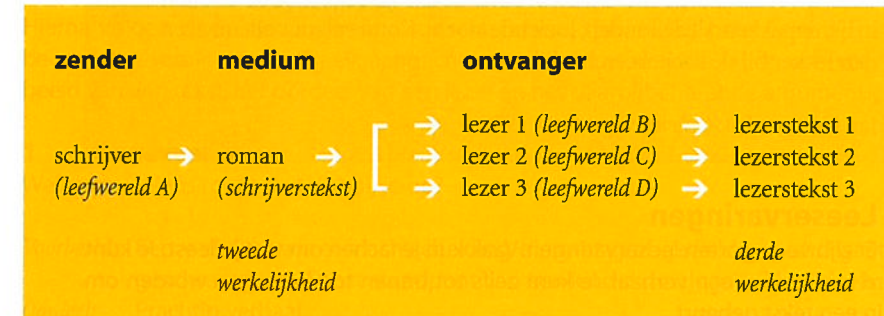
Er wordt wel gezegd dat het verschil tussen een schrijver en een lezer is dat een schrijver 'dieper' zou kunnen voelen en meer fantasie zou hebben dan iemand die geen literaire teksten schrijft. Dat is een misverstand. Het belangrijkste verschil is dat een schrijver vaste vorm geeft aan gevoelens en gedachten in de vorm van een tekst. Hij brengt onder woorden wat een ander alleen maar voelt of denkt.

Ook schrijven is een vak dat geleerd moet worden. Door studie en oefening probeert een schrijver zijn gedachten en gevoelens zó onder woorden te brengen dat de lezer geboeid raakt door zijn tekst. Een schrijver vecht met de taal om de lezer te bereiken. Hij zoekt contact, hij wil weerklank bij de lezer.

Een auteur 'kleurt' zijn werk met zijn eigen, persoonlijke ervaringen en opvattingen. Het resultaat is de *schrijverstekst*.

Als lezer ben je niet passief met een tekst bezig, je bent eigenlijk een soort van medewerker. Je schrijft als het ware het boek mee, terwijl je aan het lezen bent. Door de tekst worden bepaalde situaties, gedachten en gevoelens bij je opgeroepen, die je inpast in je eigen leefwereld. Al lezend krijg je een persoonlijke opvatting over de tekst. Zo ontstaat de *lezerstekst*.

Omdat jouw opvatting over een tekst nooit precies dezelfde is als de opvatting van een andere lezer (want die heeft een andere leefwereld dan jij), zijn er zoveel lezerteksten als er lezers zijn van een bepaalde tekst. Schematisch ziet dat er als volgt uit:

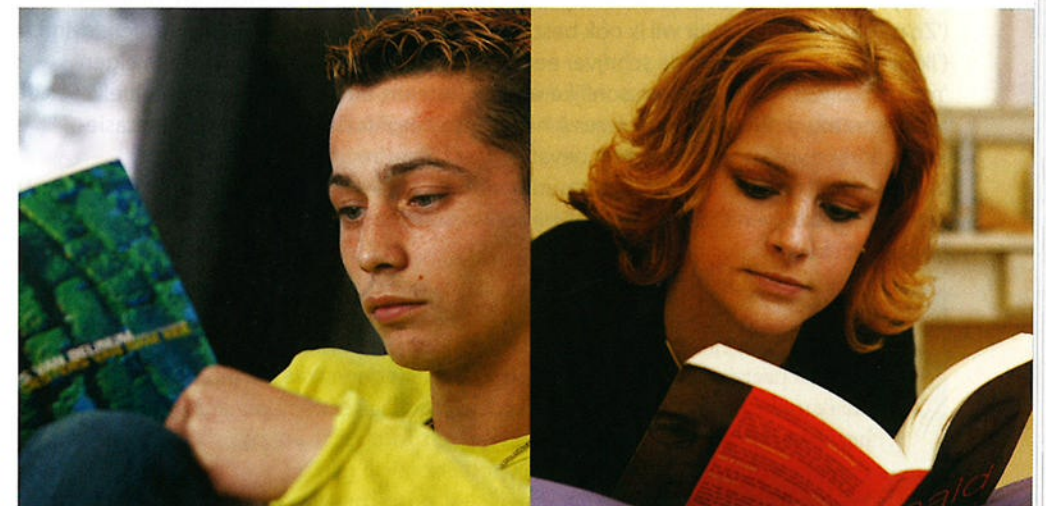

Vraag de schrijver niet wat hij met zijn werk 'bedoelt':
het is de lezer die antwoordt.

Harry Mulisch, *De Verteller*.

5 Lezer en mening

Je kunt om allerlei redenen lezen. Om je te ontspannen. Uit nieuwsgierigheid. Om je bewust te worden van de werkelijkheid om je heen. Om een wereld te verkennen die je zelf niet kent.

Als lezer identificeer je je met de figuren in de tekst: je verplaatst je gevoelens en gedachten in een of meer figuren. Daardoor kun je al lezend fantastische avonturen meemaken en allerlei ervaringen opdoen. En dat kan allemaal, terwijl je op je eigen plekje zit of ligt te lezen.

Ik heb een bepaalde maatstaf voor boeken. Hoe dikker een boek, hoe lekkerder. Muffe geur maakt verder niks uit. Vond ik altijd wel lekker. Een boek moet dik zijn, dat geeft een veilig gevoel. Als je over de helft heen was, dan deprimeerde je. Dan was het gauw afgelopen. In die boeken over poolreizigers stonden ook altijd plaatjes van mannen in berenpakken, sledehonden, loeiende storm. Koud en guur allemaal en dan lekker bij de kachel een boek lezen.

Jan Cremer. In: *Boekenweekgeschenk 1975*.

Leeservaringen

Er zijn veel soorten leeservaringen. Vaak kun je lachen om wat je leest. Je kunt ontroerd raken door een verhaal. Je kunt zelfs tot tranen toe bewogen worden om wat er in een tekst gebeurt.

Ik bezit het boek niet meer, maar ik weet nog hoe de tranen telkens weer over mijn wangen liepen, als ik het gedeelte las, waarin Hekkie, het hondje van Frits, wordt overreden. Zijn vader, geholpen door 'een vriendelijke voorbijganger', die toen vaker voorbij kwam dan tegenwoordig, brengt het diertje thuis. Frits, van niets wetend, arriveert. 'Waar ga je heen, jongen?' vraagt vader. 'Ik ga naar Hekkie', luidt het antwoord. En dan valt de loodzware klap: 'Hekkie is dood.'

Simon Carmiggelt. In: *Boekenweekgeschenk 1975*.

De kracht van een goede tekst schuilt in de *herkenning*, bijvoorbeeld van aspecten van je eigen leven ('Dit heb ik zelf ook meegemaakt.'), je wensen en dromen ('Zo'n spannend avontuur wil ik ook best eens meemaken.') of jouw kijk op de wereld ('Ik ben het helemaal met de schrijver eens.'). Elke lezer leest een tekst door zijn eigen 'roze bril', ofwel vanuit zijn persoonlijke waardesysteem, en daardoor beoordeelt elke lezer literatuur anders. Zo vindt lezer A het heel belangrijk dat een boek een fantasie- en beeldrijke visie op de toekomst bevat en leest daarom graag sciencefiction. Lezer B houdt ook wel van een avontuurlijk verhaal, maar wil daarin graag dicht bij de werkelijkheid blijven. Daarom leest hij bij voorkeur historische romans, reisverhalen of oorlogsboeken.

De beroemde filmkomiek Groucho Marx liet de schrijver S.J. Perelman met een paar regels weten wat hij vond van diens boek: 'Van het moment dat ik uw boek ter hand nam tot ik het weer weglegde, heb ik gegierd van het lachen. Ik zal het beslist nog gaan lezen.'

Jöhn Müller, *Het literair anekdotenboek*.

Mening en argumenten

Als je een tekst hebt gelezen, heb je daarover een mening: je vindt het 'een meesterlijk boek' of 'een ontroerend gedicht' of 'een waardeloos toneelstuk'. Dat kan, dat is je goed recht, maar waar het vooral om gaat, is: *Waarom* vind je dat? Want ook bij literatuur is het belangrijk dat je probeert je mening zo nauwkeurig mogelijk onder woorden te brengen. Het gaat er dus vooral om dat je duidelijk maakt welke *argumenten* je hebt om een tekst meesterlijk, ontroerend of waardeloos te vinden. Want dan dring je dieper door tot de inhoud van teksten en lukt het je om een gefundeerd oordeel te geven. Dat is de moeite waard, want zo ontwikkel je jezelf en je literaire smaak.

Hierna volgen zeven verschillende aandachtspunten die je kunt gebruiken bij het beoordelen van literatuur. Bij elk aandachtspunt vind je een korte uitleg, een voorbeeld van een tekst, het oordeel van een lezer en het daarbijbehorende argument.

1 Je gevoel

Welke gevoelens roept de tekst bij je op?

Voorbeeld: Een verhaal over een echtscheiding die met grof geweld gepaard gaat, geschreven vanuit het standpunt van een kind dat zich geïsoleerd voelt.

Oordeel: Prachtig verhaal.

Argument: Het verhaal ontroert me en het is verschrikkelijk wat er gebeurt.

2 Mooi of lelijk?

Vind je de tekst mooi of lelijk of origineel, anders, fris enzovoort?

Voorbeeld: Een gedicht over iemand wiens dochter erg ziek is.

Oordeel: Slap gedicht.

Argument: Het gedicht gaat over dingen die iedereen al weet, er is niks origineels aan.

3 Het standpunt van de schrijver

Wat vind je van het standpunt dat de schrijver of de hoofdpersoon inneemt?

Het gaat om het verschil tussen goed en kwaad: is de schrijver/hoofdpersoon oprecht, gaat het over een hoofdgedachte die voor jou belangrijk is? Inspireert de schrijver je om na te denken over het onderwerp?

Voorbeeld: In een toneelstuk moet een werknemer van een bedrijf dat de grond zwaar vergiftigd heeft, kiezen tussen in opstand komen en zijn baan verliezen of zijn mond houden.

Oordeel: Prima toneelstuk.

Argument: De kwalijke kanten van bedrijven die uit winstbejag het milieu verzieken, worden duidelijk belicht.

4 Gelooftwaardig of niet?

Wat vind je van het realiteitsgehalte en de geloofwaardigheid van de inhoud? Een verhaal waarin kritiek op een maatschappelijke wantoestand wordt gegeven, kan op zich heel realistisch zijn, maar je kunt de oplossingen die je tegenkomt toch heel ongeloofwaardig vinden. En een sciencefictionverhaal dat zich afspeelt op planeet Orion kan toch heel geloofwaardig op je overkomen, omdat je bijvoorbeeld de

verhaalfiguren heel menselijk vindt en je jezelf goed in hun belevenissen kunt verplaatsen. Je moet dus een afweging maken.

Voorbeeld: Een verhaal over een reis door een Zuid-Amerikaans land.

Oordeel: Interessant verhaal.

Argument: Het boek geeft de werkelijkheid heel geloofwaardig weer, biedt veel informatie en laat de grote cultuurverschillen zien.

5 De opbouw

Wat is je oordeel over de opbouw van de tekst?

In een goede literaire tekst is niets overbodig en hangen vorm en inhoud nauw samen. Zowel het grote geheel als het kleinste detail zijn belangrijk om de inhoud over te dragen.

Voorbeeld: Een gedicht waarin witregels een duidelijke functie hebben en waarin een bepaald rijmschema voorkomt.

Oordeel: Goed gedicht wat de vorm betreft.

Argument: De tekst is helder opgebouwd en de dichter heeft de dichttechniek gebruikt om de hoofdgedachte duidelijk over te brengen.

6 De boodschap

Wat vind je van de boodschap van de tekst?

Hierbij gaat het om de vraag of je vindt dat de bedoeling van de auteur duidelijk tot uitdrukking komt (of de bedoeling zoals jij die als lezer ervaart).

Voorbeeld: Een sciencefictionroman waarin een aanklacht tegen een totalitair regime is verweven.

Oordeel: 'Oudbakken' roman.

Argument: Er zijn al zoveel romans geschreven die onder het mom van een toekomstige maatschappij waarschuwen voor totalitaire regeringen.

7 Stijl en formulering

Wat vind je van de stijl en formulering van de schrijver?

Voorbeeld: Een verhaal over de wanhopige strijd in de Franse loopgraven tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Oordeel: Veel te moeilijk verhaal.

Argument: Het verhaal is geschreven met weinig dialogen en bevat veel lange, ingewikkelde zinnen vol moeilijke woorden. Daardoor heb ik veel van de inhoud gemist.

6 Met een grote L of met een kleine l?

A good book is the best of friends.

Een goed boek is je beste vriend.

M. Tupper (Verenigde Staten).

Een mens moet zo mogelijk elke dag naar een lied luisteren, een goed gedicht lezen, een mooi schilderij zien en een paar zinnige woorden uiten.

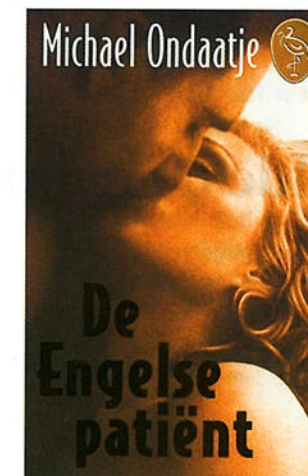
Johann Wolfgang von Goethe (Duitsland).

Wat is dat: 'een goed boek' of een 'goed gedicht'? Wie bepaalt dat? Schrijvers gebruiken woorden om hun ideeën, gedachten en gevoelens vorm te geven: hun materiaal is de taal. Daarom kun je literatuur taalkunst noemen. Maar er bestaat goede en slechte taalkunst. Anders gezegd: er bestaat literatuur met een grote 'L' en literatuur met een kleine 'l'. De vraag is echter wie er uitmaakt of een tekst (slechte) literatuur of (goede) Literatuur is.

Het antwoord is in principe heel eenvoudig: dat maak je zelf uit. Alleen een lezer kan beoordelen of een tekst voor hem of haar waardevol, goed, mooi enzovoort is. En omdat smaken verschillen, zijn er verschillende oordelen mogelijk over dezelfde literaire tekst.

Als de meeste stemmen zouden tellen, zou het meest verkochte en uitgeleende boek ook het beste en meest literaire boek zijn. Maar als je de beroepslezers (recensenten, critici) moet geloven, zijn de boeken die de meeste mensen graag lezen vaak niet de beste boeken. De invloed van beroepslezers is erg groot; ze worden dan ook wel *opinion leaders* genoemd. In de praktijk maken zij uit wat gerekend moet worden tot de 'officiële' Literatuur. Hun

invloed gaat soms zo ver dat je de boeken die zij aanprijzen, gelezen moet hebben om in gesprekken over boeken te kunnen meetellen. Maar dat levert wel een eng wereldje op van mensen die elkaar napraten.

Literatuur

literatuur

Wij houden het erop dat jouw gezonde oordeel als lezer beslissend is voor de vraag of jij de tekst literatuur of Literatuur vindt. Van de andere kant is het zinvol om recensies van boeken te lezen om je eigen oordeel mede te vormen. Per slot van rekening zijn de meeste recensenten bekwame en ervaren lezers en hun oordeel is vaak interessant en leerzaam.

- Tot Literatuur rekenen we teksten die niet alleen waarde hebben als ontspanning en plezierig tijdverdrijf, maar voor jou ook veel waarde hebben: een boek dat je ontroerd heeft en dat je nog wel eens een keer wilt lezen; een boek dat zo goed is, dat je bij herlezing weer allerlei nieuwe dingen in het verhaal ontdekt; een boek dat je aan het denken heeft gezet over een onderwerp, dat een tijd in je hoofd blijft hangen. Maar wat voor de een een 'blijvertje' is, hoeft dat voor een ander natuurlijk niet te zijn.
- Tot literatuur rekenen we teksten die alleen waarde hebben als ontspanning. Ze dienen voornamelijk om eens lekker onderuit te zakken en te lezen. Veel diepgang zit er meestal niet in. Er blijft achteraf weinig van hangen.

Literatuur is nieuws dat nieuws blijft.

Ezra Pound (Verenigde Staten).

Men heeft pas echt plezier in een boek, wanneer men er bij iedere lezing nieuwe dingen in ontdekken kan.

David Lawrence (Engeland).

Men moet boeken lezen die bijten.

Franz Kafka (Duitsland).

7 Behandelde begrippen

amuseren • argument • fictie • geëngageerd • lectuur • leeservaring • lezer • literatuur • mening • schrijver • verhaal • werkelijkheid

Hoofdstuk

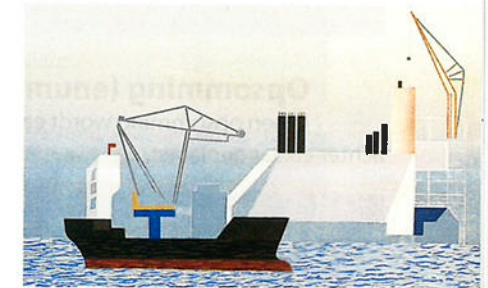
2

Stijl en beeldspraak

1 Inleiding

Kunstenaars gebruiken bepaalde technieken om hun gedachten en gevoelens uit te drukken en voegen daar hun creativiteit aan toe. Dat zorgt voor een eigen, persoonlijke stijl.

'Het is stil en warm in de stad, vanmiddag', is een vrij droge constatering, maar het kan ook zo:

Frans de Jong, *Haven I*, hoogdruk.

Op vilten voeten sluipt de middag door de stad.
Geen enkel blaadje roert noch leeft,
terwijl aan het touw der tempelklok
sluimerend een vlinder kleeft.

Geishaliedje (Japan). In: Bert Decorte, *Yoshiwara*.

Stijl is de karakteristieke manier waarop mensen zich uitdrukken in taal. (Het Latijnse woord *stilus* betekent schrijfstift.) Voorzover het literatuur betreft, is stijl een manier van schrijven, een bijzonder taalgebruik.

Stijl is niet alleen erg persoonlijk, maar ook tijdgebonden en onderhevig aan de literaire 'mode'. Daarom kan stijl worden onderverdeeld in *persoonlijke stijl* en *groepsstijl*.

Stijl omvat een groot arsenaal aan stijlmiddelen, zoals stijlfiguren, tekststijlen en beeldspraak.

Gijs Keizer, *Zonder titel*, zeefdruk.

2 Stijlfiguren

Stijlfiguren zijn afwijkingen van de gebruikelijke woordkeus en zinsbouw. Je treft ze aan in alledaagse situaties en teksten. Stijlfiguren hebben als doel een bepaald effect te bereiken, zoals nadruk, verrassing, levendigheid en humor.

Herhaling (repetitio)

Bij een herhaling worden sommige woorden herhaald, waardoor deze extra nadruk krijgen.

Geld, geld is het enige wat jou interesseert!
'Ga weg, ga weg!' riep ze woedend.

O, als ik dood zal, dood zal zijn
Kom dan en fluister, fluister iets liefs.

J.H. Leopold, *Verzamelde verzen*.

Opsomming (enumeratie)

In een opsomming wordt een aantal feiten, meningen, namen en argumenten achter elkaar geplaatst.

Je bent een akelig, miezerig, vervelend en lelijk ventje.

Hij lette niet op waar hij liep, door stegen, langs tuinen en fabrieken, holde blindelings, maar zag nog de flitsende gezichten die hem groetten: blozende meisjes, afgetobde arbeiders, verkommerde intellectuelen, teleurgestelde huisvaders.

Harry Mulisch, *Het Mirakel*.

Climax en anticlimax

Een climax is een geleidelijke opklimming in kracht of spanning.

Ik lust best drop. Wat zeg ik? Ik ben er dol op, ik ben er bezeten van, ik eet me er een maagzweer aan!

Oude mensen bewegen niet meer
Hun gebaren zijn lachwekkend, hun wereld is te klein
Van het bed naar het raam,
dan van het bed naar de stoel,
dan van het bed naar het bed.

Jacques Brel (België), *Les Vieux* (vertaald fragment).

Jacques Brel.

Het tegenovergestelde van climax heet anticlimax:

Pieter schreeuwde het uit van pijn, daarna zat hij nog een poosje te huilen, ten slotte kwam er nog af en toe een snik.

Antithese (tegenstelling)

Het naast elkaar plaatsen van tegenstellingen of tegengestelde begrippen noemt men antithese.

Sentimentele romantici genieten vaak van het verdriet dat ze hebben.

B. Jager en J.L. van der Velde, *Taalgoed*.

Op het feest was van alles te doen voor groot en klein.

Een spreuk is een korte uitspraak die op een lange ervaring berust.

Miguel de Cervantes (Spanje), *Los trabajos de Persiles y Sigismunda*.

Paradox

Een paradox is een schijnbare tegenstelling. Het lijkt alsof de schrijver zichzelf tegenspreekt, maar door erover na te denken ontdekt de lezer dat de schrijver gelijk heeft.

Rijkdom betekent vaak armoede.
Als je goed luistert, kun je de stilte horen.
Ik heb me heel jong al heel oud gevoeld.

Misschien is niets geheel waar, en zelfs dát niet.

Multatuli, *Ideeën*.

Wie in vrede wil leven, moet zichzelf vaak geweld aandoen.

Jean de Boisson (pseudoniem van Cees Buddingh').

Anatomisch¹ laboratorium

Geconserveerd in glas en kasten
Uitgezocht op kleurcontrasten,
Gestorven nummers en op soort.
Hier leeft het sterven voort.

Boudewijn Büch, *Verzamelde gedichten*.

¹ anatomie: na de dood openen en bestuderen van een lichaam

Hyperbool (overdrijving)

De hyperbool geeft de werkelijkheid sterk overdreven weer en heeft vaak een humoristisch effect. Hyperbolen uit de spreektaal:

geen hand voor ogen zien, wachten tot je een ons weegt, je doodlachen, of je even een seconde wilt wachten, ik sta al een eeuw te wachten.

Retorische vraag

Een retorische vraag is eigenlijk een mededeling in de vorm van een vraag. Op een retorische vraag wordt beslist geen antwoord verwacht.

'Meneer denkt zeker tien en ondertussen nooit wat te hoeven doen?' beet de leraar de jongen toe.
Ben je op je achterhoofd gevallen?

Eufemisme

Er is sprake van een eufemisme als een te 'harde' uitdrukking wordt vervangen door een verzachtend woord of een minder directe omschrijving. Bijvoorbeeld vomen in plaats van overgeven. Meestal worden eufemismen gebruikt uit angst om iets bij de juiste naam te noemen. In de loop van de tijd zijn er allerlei eufemismen ontstaan voor doodgaan, zoals: de geest geven, het tijdelijke met het eeuwige verwisselen, heengaan (naar een beter leven), het hoofd op het kussen leggen.

Op een zomermorgen om half vijf, toen de zon prachtig opkwam, is hij van de Waalbrug gestapt.
(Nescio, over de zelfmoord van een verhaalfiguur.)

Nescio, *De uitvreter*.

Understatement ('overdrijving')

Een understatement is ook een vorm van verzachting, vaak met een humoristisch effect.

Het voetbalfeest in Liverpool is een beetje uit de hand gelopen: 95 doden.

In memoriam¹

met dirk blééf je lachen
zoals die keer
dat hij
zijn hoofd op de spoorlijn legde
toen er net een trein voorbijraasde.

Pieter Beek. In: H. Lodewick e.a., *Literaire kunst nieuwe versie*.

¹ (Latijn) ter
nagedachtenis
van

Litotes (dubbele ontkenning)

Een speciale vorm van understatement is de stijlfiguur litotes, waarin iets sterk wordt benadrukt door het tegenovergestelde te ontkennen.

De uitvoering van het plan is niet onbevredigend verlopen.

(= heel goed gelukt)

Je ziet dat ze niet weinig om hun gezondheid geven.

(= veel aandacht besteden aan)

Dat is helemaal nog niet zo gek bedacht. (= prima idee!)

Heer, niet onbemiddeld, zoekt kennismaking met ... (= welgestelde heer)

We're not amused.

De Britse koningin Victoria, wanneer zij iets sterk afkeurde.

Woordspeling

In een woordspeling wordt creatief gebruikgemaakt van de verschillende betekenissen die een woord of uitdrukking kan hebben. We zeggen wel dat woordspelingen 'een dubbele bodem' hebben. Bestaande woorden worden soms in elkaar gevlochten, zodat nieuwe woorden ontstaan, of aan een woord wordt een nieuwe betekenis toegekend. Een woordspeling heeft meestal een humoristisch effect.

In gezelschap van rokers is een niet-roker de sigaar.

Pedagoochelaars.

Lucebert, over opvoeders.

Spot: ironie, sarcasme en cynisme

Ironie

Ironie is een vriendelijke spot die veel voorkomt. Degene die ironiseert, heeft niet de bedoeling een ander te kwetsen. Vaak zegt men het tegenovergestelde van wat eigenlijk wordt bedoeld.

Nu maak je toch wel een bijzonder slimme opmerking.

Vindt u het niet wat vroeg om nu al te beginnen?

Sarcasme

Wanneer een schrijver op bijtende, felle wijze de spot drijft, spreken we van sarcasme. Sarcasme betekent bloed willen zien, minachten, kwetsen en beledigen.

- 1 Gerrit Komrij met zijn 18e-eeuwse lampetkannenkop en ingebouwde
falsetstem aanvaardde zojuist glimlachend als een zonnekanon, de hem
opgedrongen Kluwerprijs die hem is toegekend, vanwege zijn jarenlange
geweeklaag. [...] Dit onsmakelijk kijkende mannetje blaast, steunt en
5 klaagt als een verkouden doedelzak. En omdat hij zijn zakdoek niet kan
vinden, die zak, spettert hij de boel onder, wat gaat stinken, waardoor hij
gaat walgen en tot slot anderen de schuld geeft dat de wereld vol snot zit.
[...] We worden misselijk van hem door dat gezeur over zijn homofiele
leven. 't Zal ons toch een zorg zijn wat hij in zijn kot doet. En dat gekwe-
10 zel van hem over huisje kopen in Portugal. Wat een ellende. Wat een
kleinburgerlijk gezwets.

Judy van Emmerik. In: K. Hageraats (ed.), *De knuppel in het hoenderhok*.

De beul tegen de ter dood veroordeelde: 'Pas op, breek je nek niet op dat trapje.'

Anoniem.

Doden was het eerste vak, dat we in ons leven leerden.

Erich Maria Remarque (Duitsland), *Van het westelijk front geen nieuws*.

Cynisme

Cynisme is de meest harde, bijtende vorm van spot. Een cynicus drijft ergens schijnbaar schaamteloos en ongevoelig de spot mee, maar hij beseft tegelijkertijd dat hij niet bij machte is de toestand of situatie te veranderen.

'Van dat kruis kun je twee galgen maken', sprak de vakman gering-schattend.

Stanislaw Jerzy Lec (Polen).

Cynisme is vaak een kenmerk van mensen die heel teleurgesteld zijn en voor wie blijkbaar weinig anders overblijft dan bitter te reageren. In die zin is cynisme een vorm van zelfverdediging.

De 'beroepshater' Hugo Brandt Corstius heeft een merkwaardige encyclopedie geschreven (*A is een letter*), waarin het volgende lemma te lezen staat:

Verdraagzaamheid – Het inzicht dat de ander toch te stom is om tot een beter inzicht te komen.

Hugo Brandt Corstius. In: Piet Grijs, *A is een letter*.

Tautologie

We spreken van tautologie wanneer een begrip wordt herhaald door een synoniem woord dat tot dezelfde woordsoort behoort. Deze herhaling versterkt de inhoud.

bar en boos
nooit ofte nimmer
het is zo en niet anders
in vuur en vlam

Vergeef het ons, en scheldt ons quijt,
Dat geen verbeelding, tong noch teken U melden kan.

Joost van den Vondel, *Lucifer*.

Pleonasme

Het pleonasme is eigenlijk een stijlfout: er wordt een vanzelfsprekend kenmerk vermeld. Meestal in de vorm van extra bijvoeglijke naamwoorden.

de uiterste limiet
een passerende voorbijganger
het vroor vijf graden onder nul

Maar bewust gebruikt kan het pleonasme een mooie stijlfiguur zijn.

De dronken drenkeling schreeuwt
dat hij niet van nat water houdt.

Vrij naar Herman van Veen. In: P. van den Hanenberg en F. Verhallen, *Nederlands cabaret 1970-1995*.

3 Tekststijlen

De vorm en inhoud van fictionele teksten (evenals de zogenaamde 'toon' van een tekst) zijn net als de hiervoor behandelde stijlfiguren bepalend voor de stijl waarin de tekst is geschreven. Men spreekt dan van een *tekststijl*.

Proza en poëzie

Naar de *vorm* kunnen teksten in twee hoofdstijlen worden verdeeld: proza (verhaalvorm) en poëzie (gedichtvorm).

Epiek, lyriek, dramatiek en didactiek

Zowel bij proza als bij poëzie is er sprake van vier tekststijlen wat de *inhoud* betreft: epiek, lyriek, dramatiek en didactiek.

Epiek

Verhalende of beschrijvende literatuur, teksten waarin een verhaal wordt verteld. (Het Griekse woord *epos* betekent verhaal.)

Epiek komt gewoonlijk voor in prozavorm, maar er bestaan ook epische (verhalende) gedichten.

Lyriek

Teksten waarin persoonlijke gevoelens en gedachten worden uitgedrukt (Grieks *lyra* = lier). Lyriek komt vooral voor in poëzievorm, maar er bestaat ook lyrisch proza vol gevoelsuitstortingen.

Dramatiek

Teksten in toneelvorm (Grieks *drama* = handeling). Dramatiek werd tot omstreeks 1800 voornamelijk in poëzievorm geschreven, maar sinds die tijd voornamelijk in proza.

Didactiek

Verzamelnaam voor teksten in verhaal-, gedicht- of toneelvorm die vooral zijn geschreven met opvoedkundige bedoelingen (Grieks *didaxis* = onderwijs).

Humoristische teksten

Ook humor is een tekststijl. In een humoristische tekst kunnen allerlei 'losse' stijlfiguren voorkomen, bijvoorbeeld overdrijvingen en woordspelingen. Humor is een vorm van wijsheid. Een humorist is iemand die achter het grappige de ernst blijft zien. Of iemand die in een tragisch voorval toch iets komisch kan ontdekken. Men zegt dan ook wel dat echte humor 'een lach met een traan' is.

Humor: de glimlach van iemand die weet hoe weinig er te lachen is.

Julien de Valckenaere (België).

Lachen werkt bevrijdend. Humor kan een ontsnappingspoging zijn in sombere tijden. Wie iets van de komische kant bekijkt, kan het betrekkelijke ervan inzien. Humor ontstaat vaak als mensen onder zware druk leven, zoals in oorlogstijd.

In wezen heeft humor dus een ondertoon van ernst. Maar humor komt in allerlei gradaties voor. Als iemand een lichtpuntje ziet in een beroerde situatie, blijft de vrolijkheid beperkt tot een stille glimlach. Maar er zijn ook soorten humor waarbij de lezer of luisteraar bij wijze van spreken buikkramp van het lachen kan krijgen. Want lang niet altijd is de beschreven situatie in wezen ernstig. Sommige teksten bestaan enkel uit dwaasheden en vrolijke nonsens, die enorm op de lachspieren kunnen werken. Deze vorm van humor bestaat vaak ook uit spelen met taal.

Dit land vol?

Vol zijn de snelwegen, de parkeerterreinen, de supermarkten, de drankwinkels, de auto-showrooms, de makro's, de disco's, de speelgoedzaken, de elektronicagroothandels, de meubelboulevards en de keukencentra en de plavuizenpaleizen. En de sterrenrestaurants, die zijn vol. En de vliegtuigen op weg naar landen waar de zon schijnt en waar het voor ons veilig is, die zijn vol ...

En wij zijn vol; volgevreten, volgezopen en vol-daan!

Seth Gaaikema. In: P. van den Hanenberg en F. Verhallen, *Nederlands cabaret 1970-1995*.

Satire

Wie een tekst schrijft met de bedoeling mensen of toestanden te bespotten en te bekritiseren en daarmee de lachlust van de lezer op te wekken, schrijft een satire. De meest gebruikte stijlfiguren in een satire zijn ironie en sarcasme. Satires komen veelvuldig voor in cabaretprogramma's.

- 1 Is er nog een plek waar je de ouderwetse kakker kan treffen? De hockeyers zijn gewinterstopt en volgens mij is het voor golfen nog te koud. Dus als u dit weekend nog ouderwetse kakkers in het wild wil zien moet u naar Rotterdam. Daar gebeurt het in Lee Towers Palace ofwel sportpaleis
- 5 Ahoy. Het ABN AMRO World Tennis Tournament. En dan moet je zorgen dat je een beetje in de buurt van de vips komt. Let op wat ze zeggen, kakelen, hoe ze gerookte zalm snoepen en zie ook hoe weinig ze betalen. Op de een of andere manier zijn ze altijd de relatie van een relatie van een vriendje of daar weer een relatie van. Of een vriendje. Kijk ook goed
- 10 naar de ballenmeisjes. Het Benneton druipt eraf. En vergeet de ballenmeisjesmoeders die de ballenmeisjes begeleiden niet. De furieuze blik die schreeuwt hoe trots ze is dat haar dochter ABN AMRO-ballenmeisje is.
- 15 Zie ook hoe de kakkers lekker in Promodorp blijven snacken, kijk hoe ze jagen om in de schaduw van een bekende tennisser te komen ...

Youp van 't Hek, *Sportgek* (fragment).

Parodie

Een bijzondere vorm van satire is de parodie. In een parodie wordt een bekend literair werk nagebootst.

Terwijl de vorm van de oorspronkelijke tekst min of meer wordt bewaard, wordt de inhoud aangepast aan het voorwerp van bespottings. Het bekende middeleeuwse dierenverhaal *Van den vos Reynaerde* is een satire op het middeleeuwse hofleven. Maar het is ook een parodie, want het is geschreven in de vorm van een middeleeuwse ridderroman. Naast het bekende gedicht *Herinnering aan Holland* van Hendrik Marsman staat een parodie erop.

Herinnering aan Holland

- 1 Denkend aan Holland
zie ik brede rivieren
traag door oneindig
laagland gaan,
- 5 rijen ondenkbaar
ijle populieren
als hoge pluimen
aan den einder staan;
en in de geweldige
- 10 ruimte verzonken
de boerderijen
verspreid door het land,
boomgroepen, dorpen,
geknotte torens,
- 15 kerken en olmen
in een groots verband,
de lucht hangt er laag
en de zon wordt er langzaam
in grijze veelkleurige
- 20 dampen gesmoord,
en in alle gewesten
wordt de stem van het water
met zijn eeuwige rampen
gevreest en gehoord.

Hendrik Marsman, *Verzameld werk*.

Holland

- 1 Denkend aan Holland
zie ik talloze files
traag door oneindig
laagland gaan,
- 5 rijen verzuurde
ijle populieren
als trieste pluimen
aan den einder staan;
en in de geweldige
- 10 ruimte verzonken
de klaverbladen
verspreid door het land,
pompstations, motels,
eindeloos asfalt,
- 15 bermen en vangrails
in een groots verband,
de lucht hangt er laag
en de zon wordt er langzaam
in gore geelkleurige
- 20 dampen gesmoord,
en in alle gewesten
wordt de dreun van een botsing
met haar ketting van rampen
gevreest en gehoord.

Paul Köhler. In: *NRC Handelsblad*,
26 juni 1989

Zwarte humor

Zwarte humor is een zwartgallige vorm van humor, die vaak op het randje balanceert van wat nog wel of niet kan. De een moet er vreselijk om lachen, de ander vindt het smakeloos. De meningen zijn dan ook vaak verdeeld over deze vorm van humor.

Voor Karel

- 1 tegen het middaguur
stapte Karel

goedgemutst
van het dak op de ladder
5 om beneden
zijn broodjes op te eten
zoals gewoonlijk

echter met dit verschil
dat Karels baas
10 kort tevoren
de ladder al mee naar huis had genomen

Pieter Beek. In: H. Lodewick e.a., *Literaire kunst nieuwe versie*.

4 Beeldspraak

Een veelvuldig gebruikt stijlmiddel is beeldspraak, letterlijk: spreken in beelden. Iets (een *object*) wordt vergeleken met of vervangen door een beeld. Bijvoorbeeld: *Als een dolle stier rende de kroegbaas de straat op*. Hier is *kroegbaas* het object en *dolle stier* het beeld. Veel vormen van beeldspraak berusten op een dergelijke vergelijking.

Het uitlaatgas hing als een pluim verdichte mist achter de auto's die hem passeerden. Hij remde af voor een paar duiven die met verende krop achter elkaar aan zaten over het asfalt. Op het allerlaatste moment vlogen ze op alsof hij ze uit zijn motorkap te voorschijn toverde.

Jan Wolkers, *De doodshoofdvinder*.

De onderverdeling van de verscheidene vormen van beeldspraak is al eeuwenlang een onderwerp van discussie: van een minimum van twee soorten tot ongeveer honderdveertig. Hier wordt het aantal beperkt tot vijf hoofdgroepen: vergelijking, metafoor, metonymia, synesthesie en personificatie.

Vergelijking

a Vergelijking met *als*: het *object* is als het *beeld*.

o als b

- ☉ hij gedroeg zich als een dictator
- ☉ lachen als een boer die kiespijn heeft
- ☉ zij leven als God in Frankrijk

Een Nederlander maalt evenveel om cultuur als een pissebed om zonlicht.

Gerrit Komrij, *Lof der simpelheid*.

- b Vergelijking met *van*: een *beeld* van het *object*.

b van o

- 'n juweel van een doelpunt
- beesten van jongens

- c Vergelijking zonder voegwoord of voorzetsel.

o, b

- En naast mij lag, snurkend varken, mijn vrouw te slapen.
- De motor, een grommend monster, bracht haar snel naar de top van de heuvel.

Metafoor

Als alleen het *beeld* van de vergelijking wordt genoemd en het object wordt weggelaten, spreken we van een metafoor. Het *beeld* komt in de plaats van het *object*.

o b

Dat holle vat slaagt nooit. (object: die domme leerling)

In de blauwe steppe boven de aarde (object: de lucht)
jagen de gevleugelde paarden ... (object: de vliegtuigen)

Bert Voeten, *Gedichten 1950-1980*.

Bij een metafoor zit de werkelijkheid (het object) onder het beeld verborgen. Veel scheldwoorden zijn metaforen: als je iemand uitmaakt voor 'uit de naad geflopte boterhammenzak', vergelijk je deze persoon met nutteloos geworden verpakkingsmateriaal.

Ook veel spreekwoorden/gezegdes zijn metaforen: in 'hoge bomen vangen veel wind' worden respectievelijk belangrijke personen en het verduren van kritiek verbeeld.

Metonymia

Bij een metonymia is er geen sprake meer van vergelijking. De beeldspraak berust op een ander verband tussen object en beeld: men noemt een opvallend kenmerk, bijvoorbeeld het gebruikte materiaal of een verwant voorwerp.

o / b

- Ongelooflijk hard schopte hij het leer in de touwen.
(Het materiaal in plaats van 'voetbal' en 'doelnet'.)
- Heb jij de laatste Spielberg al gezien?
(De maker in plaats van de titel van de film.)
- Nederland won met 3-0.
(Elf spelers in een oranje shirt, zeker niet heel Nederland.)

- De bemanning van het schip bestond uit dertig koppen.
(Onderdeel in plaats van geheel.)
- Wat dat jong nodig heeft, is een straffe hand.
(Onderdeel in plaats van geheel.)

Synesthesie

Synesthesie is een beeldspraakvorm waarbij de indrukken van twee verschillende zintuigen met elkaar worden verbonden.

Warme tonen	(gevoel + gehoor)
Schilderachtig schelden	(gezicht + gehoor)
Bittere kou	(smaak + tastzin)

In het woud, waar 'k doolde
zo zonder doel
en niets wou zoeken
dan schaduw koel (gezicht + gevoel)

Johann Wolfgang von Goethe (Duitsland). In: D. Voerman (ed.),
Pegasus op wereldreis.

Personificatie

Een personificatie beeldt een voorwerp (een ding, plant of abstract begrip) uit als een levend wezen, of geeft het de eigenschappen van een levend wezen.

Hier komt het ochtendgloren
dat spoken vreet.

Leo Vroman, *Gedichten 1946-1984*.

De middag was stervende... mee op het tij van de zon
naar de grijze zingende kust.

Dylan Thomas (Engeland), *Uitzicht op zee*.

5 Behandelde begrippen

anticlimax • antithese (tegenstelling) • beeldspraak • climax • cynisme • didactiek
• dramatiek • epiek • eufemisme • herhaling • humor • hyperbool • ironie • kunst
• litotes • lyriek • metafoor • metonymia • opsomming • paradox • parallellisme
• parodie • personificatie • pleonasme • retorische vraag • sarcasme • satire • spot
• stijl • stijlfiguur • synesthesie • tautologie • tekststijl • understatement • vergelijking
• woordspeling

Hoofdstuk

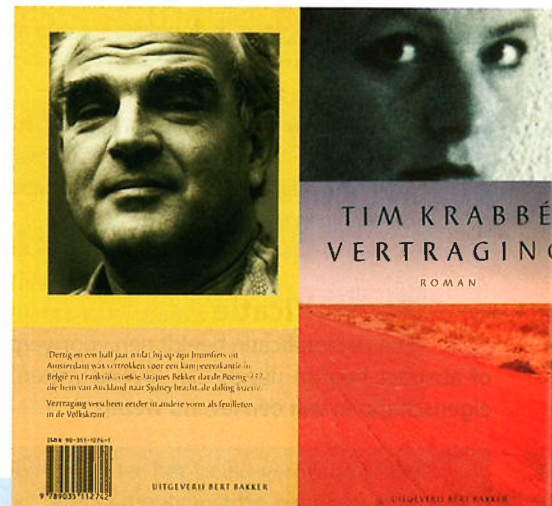
3

Verhaaltechniek

1 Spanning

Een verhalenschrijver speelt een spel met zijn lezer. Hij wil hem ergens heen leiden: naar de ontknoping van het verhaal. Dat doet hij op geraffineerde wijze: stukje bij beetje doseert hij zijn verhaalelementen. De schrijver zorgt daardoor voor een bepaalde spanning. Spanning is niet alleen huiveren; ook humor is een vorm van spanning. Alleen is bij humor de lach de ontknoping in plaats van een opgeluchte zucht. Het verhaal als geheel vormt een *spanningsboog*, de tekstdelen tussen twee belangrijke nieuwe verhaalgegevens vormen daarbinnen kleinere spanningsboogjes.

De lezer heeft bepaalde verwachtingen over het verhaal. Dat begint bij de omslag: de titel, de schrijver, de flaptekst, de illustratie en vaak ook de genrevermelding. Maar ook de tekst roept verwachtingen bij je op.

- 1 Het adres van Moniek had hij niet bij zich. Toen hij nog dacht dat ze ook naar Australië zouden gaan had hij er even naar gezocht, maar daar was hij vlug en met een zekere ergernis weer mee opgehouden: onzinrituelen. Het hinderde niet: hij wist nog dat ze Monica George heette, en
- 5 haar man Howard George. De straat was iets met een rare Duitse naam; die zou hij zeker herkennen.
- Alleen al het idee dat hij Moniek in een telefoonboek zou zien staan! Hier, aan de andere kant van de wereld!
- Maar het was minstens acht jaar geleden dat hij dat adres te pakken had
- 10 gekregen, en wie weet hoelang het toen al niet meer had geklopt. Op een brief had hij niets gehoord. Ze kon al lang gescheiden zijn, verhuisd, dood. En in het onwaarschijnlijke geval dat ze nog steeds op dat adres woonde, dan zou ze wel niet thuis zijn. En als ze wel thuis was, en hij belde aan, en ze deed open – zou ze dan niet, zodra hij zei wie hij was,
- 15 zeggen dat hij moest ophoepelen?
- En als ze hem binnen vroeg ...

Tim Krabbé, *Vertraging*.

In sommige verhalen doet de schrijver zelfs letterlijk een belofte aan de lezer. Zo begint bijvoorbeeld een bekend verhaal van Edgar Allan Poe als volgt:

Volgens de meest recente verslagen uit Rotterdam schijnt die stad in een hevige staat van opwinding te verkeren. Er hebben zich daar inderdaad fenomenen voorgedaan van een zo totaal onverwachte – en zo volstrekt nieuwe – aard, die zo in tegenspraak zijn met de heersende meningen, dat ik er niet aan twijfel dat het niet lang zal duren voordat heel Europa in een staat van hevige opwinding zal verkeren, de hele natuurkundige wereld gaat gisten en rede en astrologie elkaar in de haren zullen vliegen.

Edgar Allan Poe (Verenigde Staten), *Hans Pfaal*.

Een schrijver heeft middelen die ervoor kunnen zorgen dat een verhaal spannend geschreven is, dat wil zeggen: middelen die de aandacht van de lezer vasthouden. Voorbeelden:

- De schrijver stelt de ontknoping van een misdaadverhaal voortdurend uit. Stapje voor stapje verstrekt hij informatie zodat de lezer kan meedenken.
- De schrijver kan de verhouding tussen wat de lezer weet en wat een verhaalfiguur weet, gebruiken om spanning op te wekken. De lezer kan op een bepaald moment meer weten dan een verhaalfiguur. Er is dan sprake van een kennisvoorsprong. De lezer kan bijvoorbeeld aan het begin van het verhaal lezen dat een verhaalfiguur in een val gaat lopen.
- De meest klassieke spanningverwekkende techniek is het scheppen van bijzondere situaties en verhaalfiguren. Voorbeelden van ongewone situaties: na een schipbreuk aanspoelen op een onbewoond eiland of een afdaling in de Griekse onderwereld. Voorbeelden van ongewone verhaalfiguren zijn: aliens, draken en mensen met zeer eigenaardige eigenschappen.

Maar hoe een schrijver ook zijn best heeft gedaan, bij de ene lezer gieren de zenuwen door de keel bij een bepaald verhaal, terwijl de ander al snel met een verveld gezicht met lezen ophoudt. Spanning is dus iets persoonlijks, het hangt af van je leeservaring en je leesbelangstelling. Wat voor de één een origineel verhaalonderwerp is, is voor de ander afgezaagd. En wat de één een aardige verhaalwending vindt, vindt de ander wel een beetje ál te toevallig.

Of je een verhaal spannend vindt, is ook afhankelijk van het feit of je je kunt verplaatsen in de hoofdfiguren en daardoor met ze kunt meeleven. En of je de oplossing van het verhaalconflict realistisch vindt of niet.

2 Basiselementen

Ieder verhaal is opgebouwd uit drie basiselementen:

- 1 *ruimte*: de ruimtes (plaats en tijd) waarin de verhaalfiguren zich bewegen;
 - 2 *verhaalfiguren*: mensen of dieren die een rol spelen in het verhaal;
 - 3 *situaties*: de verwickelingen waarin de hoofdfiguren verzeild raken.
- Deze basiselementen bepalen samen de handeling (ook wel plot of intrige genoemd).

In de handeling ontwikkelt zich het thema: de centrale gedachte van het verhaal. De drie basiselementen van de handeling zijn in een verhaal altijd aanwezig in een bepaalde verhouding. In een psychologische roman ligt de nadruk op de verhaalfiguren, in een reisverhaal op de ruimte en in een humoristische tekst op de situaties.

ruimte + verhaalfiguren + situaties → handeling + thema

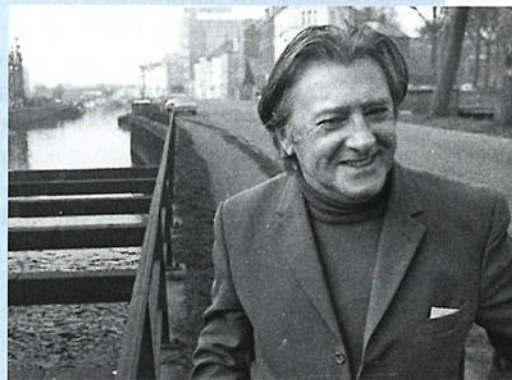
3 Ruimte

Een verhaal speelt zich altijd ergens af (in een bos, in een bus, in een flat enzovoort) in een zekere tijd (in de Middeleeuwen, in de loop van tien jaar, op een dag in 1998, in het voorjaar van 2015 enzovoort). Verhaalfiguren denken, voelen en handelen altijd op een bepaalde plaats en in een bepaalde tijd. De gegevens over plaats en tijd in een verhaal worden samengevat met de term *ruimte*.

Plaats

Een schrijver kiest een bepaalde plaats, waarin hij zijn verhaalfiguren laat bewegen. Soms schept hij zelfs een belangenruimte, waarin het gevoel van een verhaalfiguur (bijvoorbeeld 'somber') overeenkomt met de ruimte om hem heen (bijvoorbeeld 'een ongezellige en slecht onderhouden hotelkamer').

- 1 Mijn werk was nogal eentonig in de vrieskelders: het meten van temperaturen die dag en nacht op vriespunt hadden te staan. Het was geen moeilijk werk, maar weinigen konden het uithouden iedere dag acht uren stipt aan de noordpool te zijn. De onbehaaglijkheid van een 5 kraakzindelijke kou hing verglaasd tegen hoge muren die witgekalkt waren met een ietsje te veel blauwswel. In de doodse stilte hing misschien alleen nog de kwijnende echo, gelijk een spook, van een mijner vroegere voetstappen. Het was een andere wereld, een kunstmatige 10 wereld. In het voorjaar was het in de stad nog schemerdonkere morgen als ik reeds in de kelders neerdaalde. Nooit wist ik welk een lente of zomerweer het was in de straten. Klam hingen mijn 15 winterkleden in het ijzeren kastje. Een zware thermosdeur bracht mij, plots, in ijzige duisternis die mij naar het hart greep. Even 20 hijgde ik dan – het geelk vrij goed aan angst, misschien nog meer aan smart, maar het was gewoon een psychische reactie teweeggebracht door het plotse verschil in temperatuur. Ik had nooit tijd erover na te denken (datzelfde ogen- 25 blik was mijn werk begonnen, had ik de zware elektrische schakelaar om te draaien tot onwezenlijk licht, en moest ook de tochtmachine in werking worden gesteld) en nadat dit was gebeurd, was ook het gevoel

Louis Paul Boon

- dat bijna aan panische angst geleek, of aan redeloze smart, vergeten en voorbij. IJzige golven van kou sneden scherp aan sommige beenderen 30 van mijn geraamte. De wereld daarbuiten viel van mij af, gedurende acht uren op de klok was ik een spook, heel alleen rondwarend in een hectare holle vrieskelders. Acht uren lang zou ik een kraan wat openzetten of dichtschraven, enkele bevroren cijfers neerpennen, dagdromen, of met mezelf urenlang gesprekken voeren. 35 Bij het middaguur kon ik de ijzeren trap beklimmen, naar een smalle overloop die toegang gaf tot een kleinere afgelegen kelder – mijn geliefkoosde plaats voor het nuttigen van het noenmaal. Het waren slechts een paar boterhammen, met weer zoals ook gisteren een reep chocolade. Alleen reeds omdat mijn dagdromen vervuld raakten van warm dampend eten, wist ik de middag nabij. Ik hou niet zozeer van chocolade, en 40 ook het witritselende zilverpapier in het kille elektrische licht kwetste mij, ik weet niet goed op welke plaats.

Louis Paul Boon (België), *Menuet*.

De kille sfeer van de werkplek van de ik-figuur wordt uitvoerig beschreven. De ruimte is voor de lezer goed voor te stellen. In de loop van het verhaal blijkt er een verband te zijn tussen het leven van de hoofdfiguur en zijn werkplek: hij mist in zijn leven menselijke warmte en leeft geïsoleerd van anderen.

Het fragment geeft een voorbeeld van belangenruimte in de meest voorkomende vorm: er is sprake van een overeenkomst tussen de werkplek en de gevoelswereld van de verhaalfiguur.

Tijd

Gebeurtenissen spelen zich af in een bepaalde tijd. Een schrijver trekt zich niets aan van het 'normale' tijdsverloop. Dat zou namelijk een slaapverwekkend effect hebben op de lezer. Door een spel met de tijd te spelen, zorgt de schrijver voor spanning. Oninteressante stukken slaat hij over en sleutelmomenten smeert hij uit over enkele pagina's.

De verhaalopening en het slot

Het begrip tijd speelt al een rol in de eerste regels van de tekst: de opening. De schrijver kan eerst zijn personages introduceren en de plaatsen waar zijn verhaal zich gaat afspelen. Dan is er sprake van een *informatieve opening*. Voorbeeld:

(verhaalopening)

- 1 Op een heldere, blauwzwarte sterrenavond in het jaar 2003 zaten twee jonge mensen in de grote stad Berlijn aan een tafeltje in een restaurant. Hun namen waren Sophie en Patrick. Deze twee mensen hadden elkaar tot die dag nooit ontmoet. Sophie was in Berlijn met haar moeder en 5 Patrick was er met zijn vader. De moeder van Sophie en de vader van Patrick hadden elkaar ooit, lang geleden, heel vluchtig gekend. De vader van Patrick was zelfs heel even verliefd geweest op de moeder van Sophie, in de tijd dat ze nog op school zaten. Maar het was twintig jaar geleden dat ze voor het laatst een paar woorden met elkaar hadden gewisseld.

- 10 'Waar denk je dat ze naartoe zijn?' vroeg Sophie.
'Naar een of andere disco, denk ik. Lekker aan het housen.'
'Dat meen je toch niet?'
'Natuurlijk niet. Mijn vader is zijn hele leven nog nooit in een disco geweest.'

Jonathan Coe (Engeland), *De Rotters Club*.

Er kan ook al heel wat gebeurd zijn, als je begint aan een verhaal. De schrijver probeert je meteen te pakken. Er is dan sprake van een *opening-in-de-handeling*. Voorbeeld:

(verhaalopening)

Het lemmet zonk zachtjes in het spierweefsel en gleed soepel van voor naar achteren. Met een volmaakt beheerste beweging. Zacht lillend viel de bieflap op het hakblok.

Alina Reyes (Frankrijk), *De slager*.

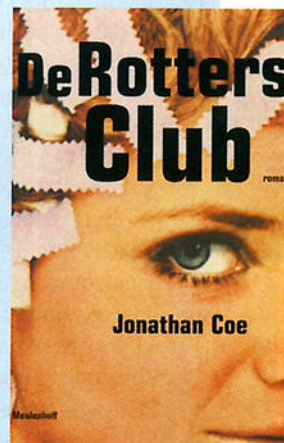
Zoals een verhaal al begonnen kan zijn voordat de tekst begint, zo kan het verhaal ook nog verder gaan als de tekst afloopt. Zo'n tekst heeft een *open einde*. Nog niet alles is 'opgelost', het verhaal blijft je nog bezighouden; je probeert zelf een aanemelijk slot te bedenken.

Als het verhaal en de tekst op hetzelfde moment eindigen, is er sprake van een *gesloten einde*. Het verhaal is goed of slecht afgelopen, maar het is af en al je vragen zijn beantwoord.

Voorbeeld van een gesloten einde:

(slot)

- 7 'Maar moet je haar nú zien. Het gaat prima met haar, Het kon niet beter, eigenlijk. En dat geldt ook voor ons.'
'Ik weet het. Dat is allemaal zo.'
'En er is zelfs een goede afloop.'
5 'Alleen voelt het voor mij niet aan als een afloop.'
'Maar verhalen zijn toch ook nooit afgelopen? Niet echt tenminste. Het enige wat je kunt doen, is een moment kiezen om te eindigen. Een van de vele. En wat voor een moment heb je gevonden?'
10 Sophie knikte traag en zei: 'Ja. Hij had geluk, hè, dat te mogen beleven. Oom Benjamin de geluksvogel! Dat hij zo'n groot geluk heeft gekend en mogen koesteren, ook al was het maar even.'
'En wij zijn ook geluksvogels', zei Patrick. 'Dat we het na
15 al die jaren nog mogen meevoelen!'

Toen kikkerde Sophie op en zag in dat hij gelijk had, en nadat ze de aandacht van de wijnkelner had getrokken, draaide ze zich weer naar Patrick, lachte haar gulste lach, vol hoop en verwachting, en zei: Oké, dan is het nu jouw beurt.'

Jonathan Coe (Engeland), *De Rotters Club*.

Chronologisch en niet-chronologisch

Alles wat gebeurt, gebeurt chronologisch. We weten alleen wat er in de tijd die achter ons ligt, is gebeurd en wat er op dit moment gebeurt. De toekomst is nooit exact te voorspellen. Schrijvers hebben de vrijheid de tijd te manipuleren. Ze kunnen voorspellen. Ze kunnen scènes die zich in het verleden hebben afgespeeld, vertellen alsof ze nu plaatsvinden enzovoort.

Ze kunnen ook de volgorde van scènes bepalen. Als een schrijver kiest voor een volgorde die meeloopt met de tijd, spreken we van chronologie.

Het verhaal kan ook sprongen maken in de tijd, maar blijft wel de lijn vroeger – nu – toekomst volgen. Dan is er sprake van een onderbroken verhaal, bijvoorbeeld: gisteren – vandaag – morgen; in de Tweede Wereldoorlog – 10 jaar later – nu.

Als de schrijver zich niet aan die volgorde houdt, spreken we van een niet-chronologisch verhaal. Hij kan bijvoorbeeld eerst een moord beschrijven, om daarna terug in de tijd naar de oorzaken te zoeken die tot die moord hebben geleid.

Flashbacks en flashforwards

In een *flashback* brengt de schrijver je terug in de tijd. Vaak gebeurt dit om een verklaring te geven voor een gebeurtenis.

Een verteller kan ook een toekomstige gebeurtenis in het verhaal naar voren halen, bijvoorbeeld om te waarschuwen voor wat komen gaat, kortom: hij kan iets vertellen over wat zich in de toekomst afspeelt. Dit is een *flashforward*.

Tijdversnelling en tijdvertraging

In het leven zijn er periodes waarin je maar weinig meemaakt. In je herinnering blijft er niet veel van zulke periodes hangen. Bepaalde gebeurtenissen echter zijn zeer sterk aanwezig in je geheugen. Voor een schrijver zijn dit belangrijke gegevens. Hij kan belangrijke stukken tijd uitgebreider beschrijven dan periodes die niet belangrijk zijn.

Een auteur die een bepaalde scène verhoudingsgewijs zeer gedetailleerd beschrijft, past *tijdvertraging* toe. Als de ontploffing van een bom drie seconden duurt, en de schrijver beschrijft van dat dramatische moment alle details in vijf bladzijden, dan is er sprake van tijdvertraging. Als een langere periode door de schrijver wordt samengevat in enkele zinnen, spreken we van *tijdversnelling*.

4 Verhaalfiguren

De schrijver zet een verhaalfiguur neer door het beschrijven van:

- uiterlijke kenmerken (uiterlijk, kleding, gedrag, taalgebruik, milieu);
- innerlijke kenmerken (gedachten, gevoelens, karakter, mening over zichzelf en andere figuren in het verhaal);
- handelingen.

De uitvinder van de ritssluiting stel ik me zo voor als een wat oudere man, soms vergenoegd en soms knorrig: vergenoegd als zijn vrouw de stad uit is, knorrig in alle andere omstandigheden. Hij heeft vlos wit haar, hoewel hij nog niet zo erg oud is; een kreupel been, waar hij een beetje mee trekt, een bedachtzaam brilletje, een slappe boord zoals zijn grootvader nog heeft gedragen. Hij is een Duitse Amerikaan en heet van zijn voornaam Sam.

Op een nacht kan Sam niet slapen. Het is een knorrig nacht, want de vrouw van Sam ligt naast hem en ziet eruit als een oude, ietwat vet geworden girl. Geen erg vreugdevolle aanblik. Sam is dan ook niet vergenoegd – hij ligt de hele tijd op zijn andere zij en denkt na. Waarover denkt hij na?

In ieder geval niet over de uitvinding van de ritssluiting. Sam is geen ingenieur of technicus, maar boekhouder bij een verzendhuis voor tuinbouwzaden. Maar in zijn vrije tijd knutselt hij een beetje aan alles wat hij in zijn vingers kan krijgen, tot grote ergernis van de vette girl: aan de klokken, aan de radio, aan de auto, aan de vensterluiken en aan de geheiligde voorzieningen in de badkamer. Op het ogenblik is hij bezig met het handtasje van zijn vrouw. Er is iets wat hem niet bevalt aan dat tasje.

Kurt Tucholsky (Duitsland), *Hoe ziet de uitvinder van de ritssluiting eruit?*

Een boeiende en geloofwaardige verhaalfiguur is levensecht, het is een mens van vlees en bloed. Ook een gefantaseerde figuur (sprookjesfiguur, een dier, een buitenaards wezen) kan aan deze voorwaarden voldoen. Het gaat erom dat je als lezer de verhaalfiguur kunt accepteren.

Hoofd- en bijfiguren

Hoe langer een verhaal, hoe meer figuren een rol spelen en hoe meer je die figuren al lezend leert kennen. In de meeste verhalen komen één of twee *hoofdfiguren* voor. Het gaat vooral om hen en wat ze meemaken. Over de hoofdfiguren kom je dan ook het meest te weten.

In een goed verhaal is geen enkel personage overbodig en dat geldt ook voor de *bijfiguren*. Een bijfiguur is bijvoorbeeld een belangrijke schakel in het verhaalverloop, ook al treedt hij maar kort op. Van een bijfiguur wordt in een verhaal meestal alleen een korte typering gegeven.

Karakters, types en karikaturen

- Als een verhaalfiguur uitgebreid wordt beschreven, spreken we van een *karakter* (Engels: *round character*). Meestal hebben de gebeurtenissen in een verhaal effect op het karakter van een figuur. Dat karakter ontwikkelt zich dan in de loop van het verhaal; de hoofdfiguur ontwikkelt zich bijvoorbeeld van een aarzelende en onzekere jongeman tot een daadkrachtige man vol zelfvertrouwen.
- Vooral in verhalen waarin avontuur een belangrijke rol speelt, verandert het karakter niet of nauwelijks.
- Als slechts bepaalde kenmerken van een figuur worden beschreven, spreken we van een *type* (ofwel: *flat character*). De nadruk ligt meestal op een bepaalde eigenschap.
- Als de schrijver een bepaalde eigenschap van een type overdrijft, is er sprake van een *karikatuur*. Deze overdrijving geeft vaak een humoristisch effect.

5 Verhaalsituaties

Een verhaalsituatie is een onderdeel van een verhaal. Daarin wordt een bepaalde handeling volbracht, is sprake van een bepaald tijdsverloop en verschijnt of verdwijnt een (bij)figuur. Tussen twee situaties kan bovendien van ruimte worden gewisseld of van vertelwijze. Situaties zijn in verhalen over het algemeen onderscheiden door witsregels of door een nieuw hoofdstuknummer.

Een verhaal is een verzameling situaties (of scènes) die met elkaar verband houden. Belangrijke situaties in een verhaal zijn:

- de beginsituatie ofwel de opening (waar kom je als lezer het verhaal binnen?);
- situaties waarin een nieuw element wordt toegevoegd aan het verhaal (bijvoorbeeld: een verrassende wending);
- de slotsituatie (wel of geen happy end, open of gesloten einde).

De handeling van een verhaal is het geheel van situaties, alle scènes in de volgorde waarin ze worden verteld. Die volgorde heeft een belangrijk effect op de spanning en de aantrekkelijkheid van een verhaal.

6 Vertelwijze

De *vertelwijze* of het *vertelperspectief* bepaalt de manier waarop je tegen de ruimte, de verhaalfiguren en de situaties aankijkt. De vertelwijze is als het ware de plaats waar de 'camera' staat opgesteld, die de beelden aan je doorgeeft (het *point of view*).

Er zijn veel manieren om een verhaal te vertellen. Een bekende hoofdindeling is:

- ik-verhaal;
- auctoriaal verhaal;
- personaal verhaal (hij/zij-verhaal).

Ik-verhaal

In een *ik-verhaal* is de verteller een ik-figuur, die over zijn eigen belevenissen vertelt of over die van een ander. In het ik-verhaal is de ik-figuur dus zowel verteller als personage in het verhaal.

(verhaalopening)

- Ik wist niet wat voor dag het was. Zoals gewoonlijk had mama me wakker gemaakt om naar school te gaan. Die ochtend was zoals alle ochtenden, dus ik vertrok nietsvermoedend. Op school kwam mijn leraar naar me toe. 'Weet je wat voor dag het is, Idil?' Hij nam me op schoot. 'Wat heeft je mama vanochtend gezegd?' 'Niks', zei ik. 'Jij bent jarig vandaag. Gefeliciteerd, we gaan straks voor je zingen.' 'Wat gaan jullie zingen?' vroeg ik blij. 'Een lied over een prinses die negen jaar werd.'

Yasmine Allas, *Idil, een meisje*.

Auctoriaal verhaal

Het *auctoriaal verhaal* wordt ook wel het perspectief van de alwetende verteller genoemd. Hij presenteert het verhaal, maar komt daarin zelf niet voor. Hij overziet alle gebeurtenissen, kent de gedachten en gevoelens van de verhaalfiguren. Soms richt hij zich rechtstreeks tot de lezer. Vaak draagt een auctoriale verteller 'bewijsstukken', zoals brieven, dagboekfragmenten, memoires en manuscripten aan om de lezer voor te houden dat het verhaal echt gebeurd is (*realiteitsfictie*).

HIJ/ZIJ

(verhaalopening)

- 1 Nu ik aan de wereld het verhaal ga geven van wat, naar mijn mening, een der wonderbaarlijkste en geheimzinnigste ervaringen is, ooit door ster-
velingen meegemaakt, acht ik het mijn plicht te zeggen in welk verband ik daarmee sta. En dan wil ik dadelijk verklaren dat ik niet de verteller,
5 maar alleen de 'redacteur' van deze buitengewone geschiedenis ben. (...) Een maand geleden ontving ik een brief en twee pakjes. (...) De brief bracht mij in de grootste verbazing; maar toen ik ertoe kwam het manuscript in te kijken, was ik nog verbaasder, wat de lezer, naar ik vermoed, ook zijn zal. (...) Mij schijnt het verhaal het stempel van waarheid te dragen. De uitlegging ervan moet ik aan anderen overlaten. Met deze
10 kleine inleiding, die de omstandigheden nodig maken, introduceer ik de wereld aan Ayesha en de Grotten van Kor.

H. Rider-Haggard (Engeland), *Zij*.

Personaal verhaal

Bij een *personaal verhaal* wordt het verhaal niet door iemand verteld die je als zodanig herkent in het verhaal, zoals bij het auctoriale verhaal. Je beleeft de gebeurtenissen mee door de ogen van een persoon, die meespeelt in het verhaal. Zo'n verhaal staat in de hij/zij-vorm. Als voorbeeld is een fragment over Percival opgenomen, een van de figuren uit de middeleeuwse sagen over koning Arthur.

HIJ/
ZIJ

- 1 De wijn steeg hem naar het hoofd en hij werd week. Toen hij zijn hand uitstreekte, voelde hij de zachtste vingers die hij ooit had aangeraakt. 'Kom op de rustbank liggen', zei de Verleidelijke Jonkvrouw. 'U bent moe. Ik zal u in slaap wiegen.' Willoos strekte hij zich uit. Ze kwam naast
5 hem liggen en streekte zijn borst. 'Ik verlang naar u', fluisterde ze in zijn oor. 'Heb mij lief, ik ben alleen en bedroefd.'
Percivals ogen dwaalden naar buiten. Opeens leek de van hitte trillende lucht boven het zand samen te trekken en het vage gezicht van Blanchefleur te vormen. Met een kreet sprong Percival overeind, sloot
10 zijn ogen en sloeg een kruisteken. Hij hoorde een donderslag en rook een verpestende stank. Toen hij bevend zijn ogen opendeed, was de tent verschrompeld tot verschroeide lapjes stof. Het schip verwijderde zich op volle snelheid in een waaier van opspattend water. Op het dek stond een heksachtige gedaante, die hem met grote woorden beschimpte.

- 15 Percival zonk op zijn knieën. 'O God', kreunde hij, 'bijna had ik Blanchefleur verraden. Het was de duivel die me kwam bekoren. Sta me bij, Heer, heb genade. Moet ik dan nog altijd meer leren? Houdt het dan nooit op? Help mij!'

Percival. Herschreven door Ed Franck.

Vertelwijze	Vertelvorm	Kennis van zaken
ik-verteller	ik-vorm	beperkt
auctoriale verteller	grotendeels hij/zij-vorm	alwetend
personale verteller	hij/zij-vorm	beperkt

7 Thema en motieven

Het *thema* van een verhaal is dat wat je als lezer ervaart als de grondgedachte van dat verhaal. Het thema geeft aan waar het verhaal eigenlijk over gaat. Een verhaal kan zich bijvoorbeeld afspelen tijdens een oorlog en een groot deel van het verhaal is ook gewijd aan oorlogshandelingen. Maar eigenlijk gaat het verhaal over de vriendschap tussen een soldaat uit het ene kamp en een soldaat uit het andere. Die vriendschap ontwikkelt zich tijdens de oorlog en weet stand te houden ondanks allerlei pogingen om die vriendschap te verhinderen. Het thema is dan dus niet: oorlog, maar bijvoorbeeld: standvastige vriendschap tussen twee mannen in een onmogelijke situatie.

Het thema wordt zichtbaar gemaakt door het geheel van verhaalfiguren (gedrag, gedachten en gevoelens), ruimtes en situaties. Het is de 'rode draad' in het verhaal, het bindende element. Een verhaalthema is meestal te omschrijven als een algemeen menselijk verschijnsel:

- de verhouding tussen de mens en de natuur (liefde voor de natuur, ziekte, dood, hoe mensen omgaan met een natuurramp);
- de verhouding tussen mensen onderling (een generatieconflict, een liefdesrelatie, een vriendschap, of maatschappelijke problemen zoals eenzaamheid en onderdrukking).

Als lezer krijg je in de loop van het verhaal verschillende signalen die op het thema wijzen: bepaalde verschijnselen, gebeurtenissen of uitspraken. Deze signalen worden *motieven* genoemd. Enkele voorbeelden van motieven zijn:

- opvallende gebeurtenissen in het verhaal (een moord, een verdwijning, een vreemde bezoeker);
- opvallende plaatsbeschrijvingen (een sprookjesachtig landschap, een spookachtig kasteel);
- opvallende tijdsverschillen (een verhaal dat zich deels in het verleden afspeelt en deels in het heden, waarbij de schrijver steeds tussen die twee periodes wisselt);
- op het eerste oog onbetekenende details, die door herhaling belangrijk worden. Die worden *leidsmotieven* genoemd (bijvoorbeeld een seriemoordenaar die bij elk slachtoffer een zwarte handschoen achterlaat).

Motieven die regelmatig terugkeren in verhalen zijn:

- wie is de dader? (*whodunit-motief*);
- de held heeft een opdracht;
- de droom die het leven van de hoofdfiguur verandert;
- de onbekende verrader;
- de vals beschuldigde hoofdfiguur;
- de zoektocht (de *queste*).

De motieven in een verhaal leiden samen tot het verhaalsthema, de grondgedachte. Motieven komen voort uit verhaalgegevens. En het thema komt voort uit een 'optelsom' van de motieven. Schematisch kun je dat als volgt voorstellen:

Verhaalgegevens	Motieven	Thema
De hoofdpersoon probeert tijdens het dagelijkse tramritje naar zijn werk telkens opnieuw een praatje te maken met de andere passagiers, maar niemand zegt iets terug. Op zijn werk werkt hij moederziel alleen in het archief en er is nooit eens een collega die even komt koffiedrinken.	→ onverschilligheid van anderen	
Een steeds terugkerend gegeven: de hoofdpersoon tilt iedere dag wel een keer de telefoon op, controleert alle stekkers, maar weet eigenlijk wel dat het apparaat niet stuk is, maar dat niemand hem belt.	→ contactarmoede → telefoon (leidmotief)	→ eenzaamheid
In de vorm van flashbacks wordt een jeugdherinnering verteld, waarin de hoofdfiguur bij de padvinders is. Tijdens een zomerkamp merkt hij dat zijn 'vrienden' hem nergens bij willen betrekken. Hij wordt overal buitengesloten.	→ nare jeugdherinnering	
De verhaalfiguur heeft een goede schoolopleiding achter de rug, maar slaagt er niet in een baan op zijn niveau te vinden; de ene na de andere sollicitatie mislukt door zijn eigen onzekerheid. Op zijn werk wordt hij getolereerd, maar hij merkt dat men hem maar een slapjanus vindt. Hij heeft weinig geld en woont op een armzalige zolderkamer. Het tocht er en het is er koud. De kamer is sober en ongezellig gemeubileerd.	→ maatschappelijke mislukking	

8 Behandelde begrippen

auctoriaal verhaal • belangenruimte • bijfiguur • chronologisch • flashback • flash-forward • gesloten einde • handeling (plot, intrige) • hoofdfiguur • ik-verhaal • informatieve opening • karakter • karikatuur • leidmotief • motief • onderbroken verhaal • open einde • opening-in-de-handeling • personaal verhaal (hij/zij-verhaal) • perspectief • ruimte • scène • situatie • spanning • spanningsboog • thema • tijdsverloop • tijdversnelling • tijdvertraging • type • vertelwijze (vertelperspectief)

Verhaalsoorten

1 Epiek

Epiek is verhalende of beschrijvende literatuur, ofwel teksten waarin een verhaal wordt verteld. (Het Griekse woord *epos* betekent verhaal.) Epiek komt gewoonlijk voor in prozavorm, maar er bestaan ook epische (verhalende) gedichten.

Een verhaal is een tekst over het gedrag en de belevenissen van een of meer hoofdpersonen in een bepaald plaats- en tijdsverband.

Epiek is de verzamelnaam voor verhalende teksten: van sprookje tot parabel, van anekdote tot roman, van column tot strijdschrift.

Er zijn vele vormen waarin een schrijver een verhaal kan presenteren. De meest gebruikte criteria voor de indeling van verhalen zijn:

- de vorm: dagboek, kroniek, stripverhaal;
- de omvang: kort verhaal, novelle, roman, romanserie (bijvoorbeeld een trilogie);
- de inhoud: historisch verhaal, sciencefiction;
- de schrijfstijl: humoristisch, sterk maatschappelijk betrokken;
- het medium waarin een verhaal verschijnt: cursiefje, column.

2 Volksverhalen

Volksverhalen behoren tot de oudste en bekendste verhaalgenres. Ze maken al eeuwenlang deel uit van de folklore van elk land. Ze zijn van ouder op kind mondeling overgeleverd en vaak pas eeuwen na het ontstaan opgeschreven. Vandaar de verzamelterm volksverhalen.

- De legende en de sage zijn volksverhalen met een zogenaamde historische achtergrond, ze lijken een kern van waarheid te hebben die in de loop van de eeuwen verloren of vervaagd is.
- Mythen en parabels, fabels en sprookjes zijn volledig gefantaseerd.

Legende

Legenden (van het Latijnse *legenda*, wat gelezen moet worden) geven de mensen een voorbeeld of steun voor hun leven. Doel van de legende is het versterken van de godsdienstzin. De godsdienst speelt dan ook een belangrijke rol in de legende. De godheid grijpt in door middel van een wonder; dat is het centrale verhaalelement in elke legende. Hoofdrolspeleers zijn heiligen, zoals christelijke heiligen, Boeddha, Mohammed of de indiaanse Hiawatha.

Sage

Een sage is een oude, meestal vrij korte volksvertelling die een oude toestand verklaart. Sagen worden gepresenteerd als 'waar gebeurd', maar de historische

gebeurtenissen waarop de sagen teruggaan, zijn meestal niet meer te achterhalen. Magie en bovennatuurlijke kracht spelen vaak een rol voor de hoofdpersoon, zoals toverkracht, een onoverwinnelijk zwaard of helderziendheid.

Er zijn verschillende soorten sagen:

- duivels- en geestensagen (over spoken);
- heldensagen (beroemde verhaalfiguren uit de West-Europese sagenwereld zijn Wilhelm Tell, Karel de Grote en koning Arthur);
- historische sagen (over rovers of oude gebouwen);
- toversagen (over tovenaars en heksen);
- verklarende of aetiologische sagen (die namen van plaatsen en streken verklaren).

Mythe

Mythen zijn verhalen over goden en halfgoden uit de natuurgodsdienst van een volk. De verhalen geven een verklaring voor verschijnselen die de mens niet kon verklaren:

- het ontstaan van de wereld, haar vorm en haar natuurkrachten;
- de schepping van de mens.

De mythe geeft een volk ook een basis voor zijn geschiedenis, zijn ontstaan: een mythologie (de verzameling mythen van een volk) bevat bijvoorbeeld altijd een scheppingsverhaal.

In de noordelijke mythologie spelen de goden Odin (of Wodan) en Thor een belangrijke rol. De Griekse dichter Homerus beschreef in mythen de godenwereld onder oppergod Zeus. Zijn helden vertonen menselijke tekortkomingen: ze raken uit hun doen als ze verliefd worden, maken ruzie en zijn ontrouw.

De god Thor.

Parabel

Een parabel (van het Griekse woord *parabole* = gelijkenis) heeft als doel om de toehoorder (of lezer) tot een morele houding te overreden. De parabel geeft een niet-vanzelfsprekende conclusie en wil nieuw inzicht bijbrengen. Het taalgebruik in de parabel is over het algemeen nogal statig en verheven.

De parabel wordt in de godsdienst toegepast om de keus tussen goed en kwaad te belichten. In de bijbel, met name in het Nieuwe Testament, is een aantal parabels te vinden, bijvoorbeeld de parabel van de *Barmhartige Samaritaan*. Ook in de wereldse literatuur komen parabels voor. Bekend is de *Parabel van de Japanse steenhouwer* van Multatuli, waarin de steenhouwer zijn geluk voortdurend ergens anders zoekt, maar uiteindelijk tevreden is met zijn eigen bestaan. Bertolt Brecht heeft de parabel *Haaïen en kleine vissen* geschreven, waarin eenvoudige mensen 'opgevreten' worden door de mensen die het voor het zeggen hebben.

Fabel

Fabels zijn korte anekdotische verhalen over dieren. Ze dienen om een praktische levenswijsheid over te brengen. De dieren hebben menselijke eigenschappen, ze kunnen praten en denken. De gebeurtenissen zijn verzonnen, maar ontleend aan

de mensenwereld. Net als in sprookjes is het vaak de zwakkere die door slimheid zijn sterkere overwint. Soms wordt de moraal nog eens apart vermeld aan het einde van de tekst.

Fabels komen voor bij vele volkeren, waarbij 'het slimme dier' bij ieder volk een andere verschijning is:

- Europa: de vos (Reinaert);
- West-Afrika: de spin (Anansi);
- Indonesië: de kantjil (een berghertje);
- Noord-Amerika: de coyote (prairiewolf).

Sprookje

Volkssprookjes zijn van oorsprong verhalen voor volwassenen. Vaak zijn het zeer oude verhalen, die van generatie op generatie werden doorverteld. Later kregen de braafste sprookjes een didactische functie voor kinderen. Vanaf 1800 is een groot aantal van deze verhalen opgeschreven, onder andere door de gebroeders Grimm, door Hans Christiaan Andersen en Charles Perrault.

Vanaf de 19e eeuw worden veel nieuwe sprookjes bedacht: de zogenaamde *cultuursprookjes*.

Een belangrijk inhoudelijk kenmerk van sprookjes is dat een zwakke of arme hoofdpersoon een sterke of rijke slechterik overwint. De situatie van de hoofdpersoon weerspiegelt die van het arme volk in vroegere tijden, uitgebuit door de hoge heren. Structurele en inhoudelijke kenmerken van sprookjes zijn:

- vage aanduiding van tijd en plaats ('Er was eens in een land hier ver vandaan ...');
- vaste uitdrukkingen ('Er was eens ...', 'En ze leefden nog lang en gelukkig.');
- ongebreidelde fantasie (alles kan met toverkracht);
- wreedheden zijn geen uitzondering (vooral in de sprookjes van Grimm);
- het taboe en het doorbreken daarvan (Roodkapje die niet van het pad mag afwijken, want dan loopt het verkeerd met haar af);
- eenvoudig taalgebruik.

3 Sciencefiction en fantasy

De moderne fantastische literatuur is grofweg te verdelen in twee categorieën: sciencefiction en fantasy. De Nederlandse literatuur heeft betrekkelijk weinig fantastische literatuur opgeleverd, in tegenstelling tot met name de Engelstalige literatuur.

In sciencefiction en fantasy wordt een wereld gecreëerd die niet bestaat en die slechts denkbaar is in tijden die de lezer niet kent: het verre en daardoor vage verleden of de toekomst.

Sciencefiction (SF)

De gebeurtenissen in sciencefictionverhalen zijn denkbaar binnen of vanuit onze wereld. De verhaalinhoud is verstandelijk voorstelbaar. De schrijver tracht een mogelijke toekomst te beschrijven. In de meeste sciencefictionverhalen spelen wetenschappelijke ontwikkelingen een rol (science = wetenschap).

Sciencefictionschrijvers nemen vaak technische en wetenschappelijke theorieën als uitgangspunt, breiden die uit en plaatsen ze in de toekomst en/of in het nog onbekende heelal.

1 Reith greep naar de tastkijker. Het schepsel had zijn gezicht in de schaduw, maar door steeds scherper in te stellen werd Reith de magere trekken gewaar. Het gerimpelde gezicht, half mens en half insect, stond in een bevroren grijns; terwijl Reith keek, verroerden de monddelen zich
 5 langzaam, gingen voor- en achteruit ... Het wezen bewoog, nam een enkele stap voorwaarts, steels en traag, en bevroor opnieuw. Het hield een lange arm omhoog in een dreigend gebaar, zonder enig doel voor zover Reith begreep.

Traz was ontwaakt, hij volgde de blik van Reith. 'Een Phung!' Het wezen
 10 keerde zich om als had het dit geluid gehoord en danste twee grote passen opzij. 'Ze zijn gek', fluisterde Traz. 'Waanzinnige duivels.' De Dirdirman had de Phung nog niet bemerkt. Hij scharrelde met zijn mantel en probeerde het zich gemakkelijk te maken. De Phung maakte een gebaar van triomfantelijke verrassing en nam drie sprongen tot een
 15 plek op twee meter van de Dirdirman, die nog steeds zijn mantel schikte. De Phung stond met de blik omlaag, doodstil weer. Hij bukte en raapte enkele stukjes gruis op. Met zijn lange armen boven de Dirdirman liet hij een van de steentjes vallen. De Dirdirman schrok op in paniek, maar zag de Phung nog steeds niet en ging weer liggen. Reith huiverde en riep:
 20 'Heel!'

De Phung raapte een kei op, wierp zijn arm naar achter en smet de steen met geweldige kracht. Traz en Reith lieten zich vallen, de steen spatte achter hen uiteen.

Jack Vance (Verenigde Staten), *Tschai*.

Fantasy

De wereld van fantasy-verhalen is irrationeel, vol van wonderlijke krachten, dromen en magie. Voor de gebeurtenissen in een fantasy-verhaal is geen logische verklaring te geven. Een bijzonder fantasy-genre is de zogenaamde *sword and sorcery*. *Sword and sorcery* (zwaarden en tovenarij) is in feite een reïncarnatie van oude sprookjes en sagen, maar dan met grotere, gruwelijkere en vaak ook sadistische monsters. Een wereldberoemde auteur van *sword and sorcery* is John Tolkien met zijn trilogie *In de ban van de ring*.

Fantasy.

Sciencefiction.

4 Van anekdote tot roman

Hedendaagse verhalen zijn er in verschillende soorten. Er wordt meestal een indeling gemaakt naar de lengte en de daarmee samenhangende 'diepte' van het verhaal.

Anekdote

Een anekdote is het kortste verhaaltype. Vaak is een anekdote humoristisch of opmerkelijk. De schrijver vermeldt slechts de kern, de essentie van het verhaal, zonder verdere opsmuk.

'Zeg, heb ik u niet eens in Parijs ontmoet?' vraagt de ene heer aan de andere. 'Ik ben nog nooit in Parijs geweest', repliceert de andere heer. 'O', zegt de ene heer, 'ik ook niet. Dan moeten het twee andere heren zijn geweest.'

Anoniem.

Kort verhaal

Korte verhalen (short stories) zijn oorspronkelijk voor tijdschriften geschreven verhalen. De lengte varieert van één tot circa twintig bladzijden. De beschreven gebeurtenis staat centraal. Kenmerken:

- meestal één hoofdpersoon;
- één gebeurtenis;
- eenvoudige opbouw, geen bijzaken;
- meestal geen inleiding, vaak is de gebeurtenis al begonnen;
- verrassend einde.

Novelle

De novelle (Italiaans *novella* = nieuwtje) is een verhaalvorm tussen het korte verhaal en de roman in. De meeste novelles tellen niet meer dan honderd bladzijden. Kenmerken:

- één plaats van handeling;
- relatief korte, vastomlijnde tijdsspanne;
- één verhaallijn met meestal één hoofdgebeurtenis;
- geen uitvoerige karakterbeschrijvingen;
- zo weinig mogelijk verhaalfiguren.

Roman

De roman heeft een lange voorgeschiedenis. Het oorspronkelijk Franse woord *roman* verwijst naar het Romaans: de volkstaal waarin men in de Middeleeuwen verhalen begon te schrijven. (De meeste literatuur werd destijds nog in het internationale Latijn geschreven.) In de huidige betekenis is de roman een uitgebreid verhaal waarin de daden en gedachten van de hoofdfiguren uitgebreid worden beschreven. Kenmerken:

- meerdere plaatsen van handeling;
- relatief grote tijdsspanne en sprongen in de tijd;
- verschillende verhaallijnen die met elkaar samenhangen en meerdere belangrijke gebeurtenissen;
- uitvoerige karakterbeschrijvingen van de hoofdpersonen en typering van de bijfiguren;
- verschillende verhaalfiguren, meestal één of twee hoofdfiguren met diverse bijfiguren.

De term *roman* is een overkoepelende term voor een groot aantal verhaaltypen. Verschillende soorten romans worden voornamelijk ingedeeld naar hun inhoud. Hier volgen enkele voorbeelden.

- In de *psychologische roman* neemt de uitbeelding van het geestesleven een belangrijke plaats in.
- De *historische roman* speelt in een historisch decor. Oorspronkelijk was de eigenlijke verhaalinhoud vaak niet historisch. Veelal betrof het spannende, maar verzonden avonturen met dappere en deugdzame helden in een historisch decor. Voorbeeld: *Ivanhoe* van Walter Scott.
In een goede historische roman met een historische verhaalinhoud wordt een levendig en boeiend beeld geschapen van het dagelijkse leven in een bepaalde periode, iets waarin geschiedenisboeken vaak niet slagen.
- Oorlogen laten diepe sporen achter, ook in de literatuur: in de *oorlogsroman* worden de oorlogsjaren of de effecten van die jaren op de naoorlogse generaties beschreven. Onderwerpen in deze verhalen zijn bijvoorbeeld: het verzet, vervolging en onderduiking, en de oorlogsstrijd zelf. Tot op de dag van vandaag verschijnen er bijvoorbeeld romans die zich afspelen in de Tweede Wereldoorlog.
- De *streekroman* of *regionale roman* speelt zich af in een bepaalde streek, bijvoorbeeld Vlaanderen (Stijn Streuvels), het Peelgebied (Anton Coolen) of de regio Arnhem (Jan Siebelink). Vaak wordt een enigszins geromantiseerd beeld gegeven van de streek. Dat beeld wordt onder andere opgeroepen door beschrijvingen van het landschap en het gebruik van streektaal door de verhaalfiguren.
- De *politieroman* (*detective*), *misdaadroman* en *thriller* zijn populaire romangenres waarin misdaad en de oplossingen van misdaad een rol spelen. Zorgvuldig opgebouwde spanning en vaak een ingenieus opgebouwde handeling zijn kenmerken van goede misdaadverhalen. Soms worden de oplosers van de misdaad in deze verhalen bekender dan hun scheppers: Sherlock Holmes (A. Conan Doyle), Maigret (Simenon), Hercule Poirot (Agatha Christie).
- De *sciencefiction*- en de *fantasyroman* zijn behandeld in de vorige paragraaf.

5 Journalistiek in de literatuur

Cursiefje

Een cursiefje is in feite een uitgewerkte anekdote. De term verwijst naar de manier van zetten, die veel voor deze teksten wordt gebruikt: *cursief* (= schuin-gedrukt). Het cursiefje komt vooral voor in dag- en weekbladen. De stijl is vlot en los. Veel cursiefjes bevatten woordvondsten en verrassende observaties. Een schrijver van goede cursiefjes slaagt erin met weinig woorden veel te zeggen over een alledaags onderwerp, met de nadruk op sfeerbeschrijving en humor.

Een bekende Nederlandse schrijver van cursiefjes was Simon Carmiggelt. Zijn teksten spelen zich vaak af in het café, het 'paradijs van de schemer'.

Column

De column is een teksttype dat eigenschappen van het cursiefje en van een journalistiek artikel combineert. Het woord verwijst naar de kolom in een krant. De meeste columns hebben een vaste omvang uitgedrukt in aantal kolommen (over het algemeen een halve kolom) en verschijnen op een vaste plaats en vaste dag in de week.

De toonzetting van de column is meestal satirisch. De inhoud sluit nauw aan bij de actualiteit. Bepaalde onderwerpen of figuren worden bekritiseerd. Daarbij is de handeling van ondergeschikt belang. Bekende Nederlandse schrijvers van columns zijn Youp van 't Hek, Jan Mulder en Hugo Brandt Corstius, die als pseudoniem onder andere de naam *Stoker* gebruikt.

Columns zijn erg populair. Elke krant heeft één of meer eigen columnisten.

Gezellig

- 1 Sommige krantenkoppen blijven hangen. Ik lees ze, terwijl ik in mijn ochtendkoffie roer. Ze zeuren door als ik me ga scheren. Ze blijven mekkeren als ik op de fiets zit. Ze houden zich gelukkig een beetje op de achtergrond als ik met iemand sta te praten. Om zich weer meedogenloos op de voorgrond te dringen zodra de kust veilig is. Tijdens een 's middags worstenbroodje kauwen ze met me mee en zelfs 's avonds onder de stamppot raak ik ze niet kwijt.
- 5 Afgelopen zaterdag had ik er weer zo een. 'Kerk in Gilze liturgisch niet gezellig' stond er.
- 10 Liturgisch niet gezellig. Mijn hemel! Heeft het wankelend tijdsgewricht nu dan uiteindelijk toch ook dit Brabantse dorp bereikt? Liturgisch niet gezellig! Terwijl me van vroeger juist zo die liturgische gezelligheid is bijgebleven. Wat is er gebeurd? Of liever: hoe was het vroeger? Wel liturgisch gezellig? En hoe was dat dan?
- 15 Kopje koffie. Gebakje wellicht. Kom neem nog een kopje. Gezellig. Nou vooruit, nog eentje dan. Wolkje wijwater erin? Ja lekker. Liturgisch echt gezellig. Of is het Gilzer kerkbestuur alle historisch besef verloren en weten ze niet meer waarom kerken eruit zien zoals ze eruit zien? Die waren hoog en kil om Gods grootheid weer te geven. Om de parochianen van Gilze de gelegenheid te bieden zich – voor een uurtje in de week – te louteren in het besef van hun eigen nietigheid. En niet voor de gezelligheid. Juist niet.
- 25 Weet je waar het liturgisch gezellig is? In het café aan de overkant.

Jan de Jong, Van: Website PvdA in Gilze, Noord-Brabant, 2002.

Reisverhaal

Reizen is nieuwe indrukken opdoen, onverwachte dingen meemaken, mooie en lelijke dingen tegenkomen. Een schrijver kan zijn lezer meenemen op zo'n reis door beschrijvingen te geven van zijn indrukken, het landschap, het volk, zijn belevenissen, de cultuur enzovoort.

Voorbeelden van Nederlandse schrijvers van reisverhalen zijn Cees Nooteboom en Adriaan van Dis.

1 Reizen in Birma is een ramp. Zelden heb ik een gelukkiger reis gemaakt. Die twee dingen zijn verweven, of misschien nog wel erger dan dat, in elkaar getimmerd, je krijgt ze niet uit elkaar: de ramp is het geluk. Hoe dat in elkaar zit (wat is taal toch behulpzaam) zal ik proberen uit te leggen.

5 Want wat is een ramp? Dat je in een land maar een arbitrair aantal dagen mag blijven (zeven). Dat je in die dagen een paar dingen wil zien die ieder voor zich meer dan zeven dagen van je willen. Dat dat dus niet kan, want niet mag. Dat je binnen die termijn van zeven dagen volstrekt afhankelijk bent van één organisatie. Omdat die de enige is bestaat daarop geen beroep. Op dat punt mag de Birmaanse lach niet verkeerd worden begrepen. Nee is nee. (...)

10 We hebben nauwelijks bagage, en dus kunnen we te voet naar het Strand Hotel. In het trottoir bevinden zich bomtrechters, het Hoofd Bestratingen moet ontslagen worden. En toch, het heeft wel iets als lopen niet meer vanzelfsprekend is, het lijkt wel gevaarlijk ijs. Scheuren, gaten, de kale ingewanden van de aarde, wellustig onkruid, vervelozige, Engelse kasten van huizen, tienkleurig asfalt, en daarop de antediluviale Oldsmobiles, Buicks en andere handgemaakte constructies, zacht belende fietsers met gracieuze gestalten, gemurmel van voetgangers, geslis van sandalen, en dan op de hoek van een straat, ineens het wijde uitzicht over de Rangoon River.

Cees Nooteboom, *Aan de voet van de Schwedagon*.

Recensie

Literaire recensenten bespreken in kranten, tijdschriften, voor de radio of de televisie recent verschenen literaire werken. Een recensie bevat naast informatie ook kritische kanttekeningen en het advies om het werk wel of niet te lezen. (Latijn *recensio* = keuring, schatting). Het besproken werk is gewoonlijk pas verschenen of vertoond.

1 Zo ligt er nu bijvoorbeeld een opvallend dun en duur boekwerkje in de boekhandel: *Armando het gevecht* (...). Het boekje is uitgekomen bij een nieuw uitgeverijtje dat beheerd wordt door een met literaire aspiraties behepte hansworst en, geheel in de zakelijke traditie van deze kreukelaar, reeds gedoemd is te verdwijnen. (...) Buiten de flaptekst die in populaire, zij het opgeblazen bewoordingen nog wel helder is, blijft de inhoud van dit prachtbundeltje voor mij onbereikbaar. Abracadabra om een netter woord voor lulkoek te gebruiken. 'Waar is dit jaar ik ken het niet?' (...)

5 Het bundeltje van 'Armando' is wederom bestemd voor die kleine groep high-brow, kunstminnenden en de happy few die alles koopt wat er in de etalage ligt. *Armando het gevecht* hoort thuis op het glazen tafeltje, naast Schöner Wohnen en Elegance, waar de gastvrouw in avondjapon rondloopt met een bakje knabbel.

Jan Cremer. In: K. Hageraats (ed.), *De knuppel in het hoenderhok*.

6 Beeldverhalen

In het beeldverhaal worden tekst en beelden gecombineerd, een heel directe vorm van communicatie en al erg oud. Je zou de Egyptische *hiërogliefen* kunnen beschouwen als beeldverhalen, evenals de *emblematabundels* (plaatje met een begeleidend versje), die zeer populair waren in de 17e en 18e eeuw. Hierna komen de *tekststrip* en de *ballonstrip* aan bod, omdat die soms literaire waarde hebben.

Tekststrip

In een tekststrip zijn de tekst en de tekeningen gescheiden, bijvoorbeeld in de verhalen over *Tom Poes* en *Ollie B. Bommel* (Marten Toonder). De tekst is vaak belangrijker dan de tekeningen.

1 Het was voorjaar geworden en om de torens van Bommelstein speelde een zacht briesje, dat bloemengeuren met zich voerde. Want de natuur begon te ontwaken, en dat bleef natuurlijk ook niet onopgemerkt binnen de muren van het oude slot. Toen de bediende Joost om een uur of vijf

5 gewoontegetrouw een glas port binnenbracht, speelde er zelfs een kleine glimlach om zijn lippen. 'De lente is aangebroken met uw welnemen, heer Olivier', sprak hij. 'Ik was zo vrij vanmiddag zelfs een tureluur waar te nemen.'

'Ja, nu je het zegt', zei heer Bommel, een verraste blik naar buiten werpend.

10 'Er zitten blaadjes aan de perelaar! Mooi hoor. Maar toch ...' Hij keek dromerig voor zich uit en vervolgde met stille stem: 'Eerlijk gezegd kan het me spijten, dat de winter ten einde loopt. Ik ben hem heel prettig doorgekomen met behulp van de boeken uit mijn bibliotheek.'

'Het doet me genoeg dat te horen', zei de trouwe knecht. 'Zal ik de port

15 hier neerzetten?' 'Zoals je weet heeft mijn goede vader me heel wat werken nagelaten', hernam heer Ollie. 'Een ruime keuze voor iemand met mijn ontwikkeling. Daardoor heb ik bijvoorbeeld kennis kunnen nemen van "De negerhut van oom Tom" en "Alleen op de wereld". Ik ben er diep door getroffen, want het bleek me, dat er in stilte veel geleden wordt op deze

20 wereld, terwijl hoogstaande figuren er veel goed aan kunnen doen.'

'Inderdaad', gaf Joost toe. 'Ik voor mij heb 's avonds, wanneer ik een ogenblik vrij had, "Het slot" gelezen van een zekere heer Kafka. Ik meende er iets uit te kunnen leren, voor mijn professie, hier in Bommelstein. Maar ik vond het toch niet zo boeiend, en ik verstout mij het einde onbevredigend

25 te noemen.'

'Ach ja', zei heer Bommel. 'Dat komt omdat men met boeken niet boven zijn stand moet leven.'

Marten Toonder, *De andere wereld*.

Ballonstrip

In de ballonstrip staan gesproken en gedachte zinnen in ballonnetjes. De tekst van de verteller staat in een kadertje binnen de tekening. Hier is de tekening zeker zo belangrijk als de tekst, in sommige gevallen zelfs belangrijker: sommige stripverhalen uit de jaren vijftig worden tegenwoordig al gerekend tot de beeldende kunst. De ballonstrip heeft een veel grotere populariteit verworven dan de tekststrip; deze laatste komt steeds minder voor.

7 Overige vormen van literair proza

Brievenboeken

Een aantal schrijvers heeft hun correspondentie in druk laten verschijnen. Vooral Gerard Reve heeft het genre van het moderne brievenboek in Nederland tot ontwikkeling gebracht.

Verwant hieraan is de *briefroman*, waarin uit de diverse brieven tussen meerdere personages een verhaal te lezen valt. Het bekendste voorbeeld hiervan is *De historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* (1782) van Betje Wolf en Aagje Deken.

Dagboeken

Het bijhouden van een (literair) dagboek is in een aantal landen zeer gebruikelijk. In Nederland zijn onder andere de dagboeken van Hans Warren bekend geworden. En wereldberoemd is het dagboek van Anne Frank.

Memoires

Memoires zijn een verzameling herinneringen van een auteur, geschreven bij wijze van terugblik. Ze bevatten vaak autobiografische elementen, verslagen van ontmoetingen met personen, of van belangrijke gebeurtenissen.

Biografie en autobiografie

In een *biografie* wordt het leven van iemand beschreven, waarbij de auteur ernaar streeft de werkelijkheid zo dicht mogelijk te benaderen.

In een *autobiografie* is de schrijver zelf onderwerp van zijn levensbeschrijving.

8 Behandelde begrippen

anekdote • autobiografie • ballonstrip • beeldverhaal • biografie • briefroman • column • cursiefje • dagboek • detective • epiek • fabel • fantasy • historische roman • kort verhaal • legende • memoires • misdaadroman • mythe • mythologie • novelle • oorlogsliteratuur • parabel • psychologische roman • recensie • reisverhaal • sage • sciencefiction • sprookje • streekroman • stripverhaal • thriller • verhaal • volksverhaal

Dichttechniek

1 Een spel met woorden

Gisteravond ben ik verliefd op je geworden en de hele nacht heb ik van je gedroomd.

In gewoon taalgebruik gaat het bij een boodschap vooral om de inhoud. De vorm en de formulering doen er minder toe. Het belangrijkste is dat de boodschap overkomt. Een dichter wil natuurlijk óók graag dat zijn boodschap overkomt. Maar hij vindt het *nét* zo belangrijk dat zijn lezers aandacht hebben voor de vorm waarin hij die boodschap gegoten heeft. In een gedicht spelen ook de woordkeuze, de woordvolgorde en de zinsbouw een vitale rol: een gedicht is een spel met zorgvuldig gekozen woorden.

Vanavond vlocht jouw lichaam zich
door de tralies van mijn oogleden
en de hele nacht zuchtte mijn slaap
bij het zoete gewicht van jouw aanwezigheid.

Yorgos Manousakis (Griekenland). In: M. Blijstra van der Meulen,
Vier hedendaagse Griekse dichters.

Op het eerste gezicht staan in dit gedichtje merkwaardige dingen, zoals: *Vanavond vlocht jouw lichaam zich / door de tralies van mijn oogleden*. Maar tijdens het lezen begrijp je dat de ik-figuur 's nachts gedroomd heeft van zijn geliefde. Als je wat langer nadenkt, begrijp je dat de dichter in de eerste twee regels heel beeldend vertelt dat die geliefde in zijn droom bij hem gekomen is.

De laatste twee regels maken in de vorm van beeldspraak duidelijk hoe prettig de ik-figuur zich tijdens die droom voelt.

In poëzie worden bijzondere ervaringen en gevoelens uitgedrukt met woorden. De alledaagse woordenschat en taalmogelijkheden zijn daarvoor vaak niet toereikend. Die taal is dikwijls niet 'lenig' genoeg. Daarom zijn dichters voortdurend op zoek naar nieuwe mogelijkheden van de taal. Ze speuren naar het juiste woord. Ze zoeken naar wat nieuw, zeldzaam en verrassend is. Vandaar bijvoorbeeld in dit gedichtje: *de tralies van mijn oogleden en de hele nacht zuchtte mijn slaap*.

Het liefdesgedichtje van Yorgos Manousakis roept een speciaal gevoel op dat vooral ontstaat doordat de gebruikte woorden in deze combinatie geordend zijn. Uit de

spanning van die ongewone woordkeus 'ontspringt een mysterieuze vonk', die wel 'poëtische sfeer' wordt genoemd.

Gedichten schrijven is een kwestie van observeren en combineren. Poëzie biedt bijzondere informatie, heel andere informatie dan je kunt vinden in een encyclopedie of een studieboek. Poëzie brengt gebieden bij elkaar die in onze denkvakjes (gevoel/verstand, logisch/onlogisch, realistisch/fantastisch) ver uit elkaar liggen.

Minimal

1 Vogel wipt.
Tak kraakt.
Lucht betreft.

Bijna niets
5 om naar te kijken
en juist dat
bekijk ik.

Roland Jooris (België). In: D. Deflo (ed.), *Nieuw realistische poëzie in Vlaanderen*.

2 Vergelijking met proza

Een heldere, sluitende definitie van poëzie is er niet. Maar wat poëzie is, kun je achterhalen door een gedicht met een verhaal te vergelijken. Er blijken dan enkele opvallende verschillen te zijn.

Poëzie onderscheidt zich op de volgende punten van proza:

- ① bepaalde regellengte en opbouw in strofen;
- ② beknoptheid, concentratie in de zinsbouw;
- ③ momentopname van een gedachte of gevoel;
- ④ veel beeldspraak;
- ⑤ veel herhaling;
- ⑥ er is meestal maar één persoon aan het woord.

Deze punten komen hierna stuk voor stuk aan bod. Bijna al deze poëziekenmerken zijn niet voor niets van 'technische' aard. Poëzie schrijven is niet alleen een kwestie van gevoel en inspiratie, maar zeker ook van taalvaardigheid en vakmanschap.

In de praktijk gaan proza en poëzie vaak vloeiend in elkaar over: er zijn gedichten die heel sterk op verhalen lijken, evengoed als er heel poëtische verhalen te vinden zijn. Het onderscheid is dus niet altijd zo duidelijk als hiervoor is voorgesteld.

Vormverschil

Hierna vind je een gedicht met daarnaast dezelfde tekst in verhaalvorm.

Er is een zichtbaar vormverschil tussen proza en poëzie. Proza is ingedeeld in alinea's en hoofdstukken, poëzie in versregels en strofen.

In proza bepaalt de breedte van het papier de regellengte; in poëzie doet de dichter dat zelf. Die bepaalde regellengte is bewust aangebracht, evenals de indeling in strofen.

Poëzievorm

Biologisch

1 de vitale plaatsen in mijn lichaam
zijn: hart
nieren
darmen
5 lever
maag
en
longen

wanneer zal de eerste pijn
10 zich laten voelen?

wij drinken dagelijks
het helder bronwater van
mijnen
verffabrieken
15 staalgietereien
kernreactoren
met de heerlijke smaak van
koper
chloor
20 en ammoniak

en hengelen in onze stoutste dromen
naar dode vissen

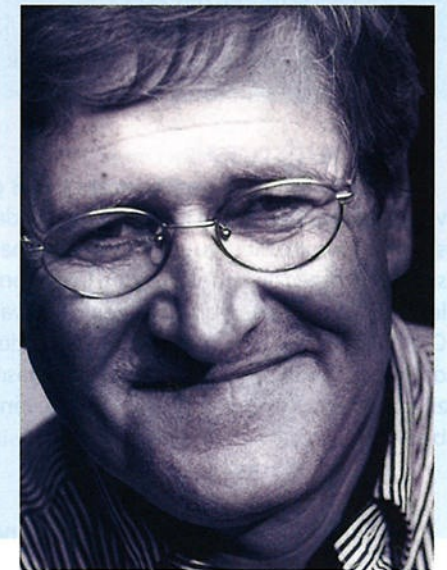
Eddy van Vliet (België),
Columbus tevergeefs.

Prozavorm

Biologisch

De vitale plaatsen in mijn lichaam zijn: hart, nieren, darmen, lever, maag en longen. Wanneer zal de eerste pijn zich laten voelen?

Wij drinken dagelijks het heldere bronwater van mijnen, verffabrieken, staalgietereien, kernreactoren, met de heerlijke smaak van koper, chloor en ammoniak, en hengelen in onze stoutste dromen naar dode vissen.

Eddy van Vliet

Beknoptheid

In het gedicht van Eddy van Vliet valt de beknoptheid op. Kort en krachtig zet hij enkele beelden achter elkaar. Hij heeft het snoeimes in zijn mededelingen gezet. Dat betekent echter niet dat er in het gedicht weinig wordt gezegd, maar de dichter 'concentreert' de taal. Als je in complete zinnen zou moeten uitleggen wat het gedicht wil zeggen, dan zou je aan een A4'tje niet genoeg hebben.

Momentopname

In een verhaal wordt meestal een avontuur, een voorval beschreven. Er is sprake van een zeker tijdsverloop waarin de gebeurtenissen plaatsvinden. Tijdsverloop is daarom in de meeste verhalen een belangrijk ordeningsprincipe. Bij gedichten ligt dat anders, daar speelt het tijdsverloop niet zo'n grote rol.

Er zijn wel gedichten waarin tijd wordt aangegeven of gesuggereerd, maar dat dient dan slechts als middel om de centrale gedachte van het gedicht beter op de lezer over te brengen. Veel gedichten beschrijven als het ware slechts één ogenblik; je zou daar-

om van een momentopname kunnen spreken. Het gaat om de gedachte of het gevoel op een bepaald moment.

De tuin

- 1 Duizenden en duizenden jaren
zouden niet genoeg zijn
om de kleine seconde van de eeuwigheid
te beschrijven
- 5 waarin jij mij omhelsd hebt
waarin ik je omhelsd heb
op een morgen in het licht van de winter
in het park Montsouris te Parijs
te Parijs
- 10 op de aarde
op de aarde die een ster is.

Jacques Prévert (Frankrijk). In: Dick Voerman (ed.), *Pegasus op wereldreis*.

Beeldspraak

Eddy van Vliet heeft in strofe 1 en 3 gekozen voor korte, snelle opsommingen van beelden. Door dat staccato van beelden treft de inhoud de lezer bij wijze van spreken als mitrailleurvuur. En in strofe 4 hanteert de dichter de metaforen *hengelen*, *stoutste dromen* en *dode vissen* om in de vorm van beeldspraak duidelijk te maken dat levensgevaarlijke vervuiling het enige is wat we zullen kunnen bereiken.

Ook in proza zijn veel voorbeelden te vinden van beeldspraak, maar de voorbeelden daarvan zijn meestal incidenteel: de prozaschrijver hanteert nu en dan een beeld om zijn bedoelingen te verduidelijken of levendiger voor te stellen. In gedichten speelt beeldspraak een veel overheersender rol.

Herhaling

Voor een prozaschrijver is herhaling van woorden of zinsstructuur meestal niet gewenst; het is in de meeste gevallen beter een synoniem te kiezen of een beschrijving met andere woorden. Maar dichters maken veelvuldig gebruik van de techniek van herhaling:

- woordherhaling (repetitio);
- rijm (klankherhaling);
- veel gedichten bestaan uit strofen die op overeenkomstige wijze zijn opgebouwd; vaak hebben de strofen van een gedicht telkens evenveel versregels of zijn de versregels ongeveer even lang;
- soms bouwt een dichter zijn regels op analoge wijze op (parallelisme).

Eddy van Vliet heeft in zijn gedicht vooral de derde vorm toegepast.

Vertelwijze

In poëzie is er, in tegenstelling tot in verhalen en toneelstukken, vrijwel altijd maar één persoon aan het woord. De meeste poëtische teksten zijn monologen, uitgesproken en geschreven door een ik-figuur. De lezer identificeert die ik-figuur gewoonlijk met de auteur zelf, maar soms is voorzichtigheid geboden, omdat de auteur een denkbeeldige ik-figuur heeft bedacht: hij kan een ander (mens, dier, plant of ding) zijn gevoelens en gedachten laten verwoorden.

3 Traditionele en moderne gedichten

Dat gedichten onderling sterk van vorm verschillen, hangt vooral samen met de ontstaanstijd ervan. Vóór ongeveer 1950 was het gebruikelijk dat poëzie voldeed aan vormconventies. Die vormafspraken waren het resultaat van een eeuwenlange traditie.

Sinds ongeveer 1950 hebben veel dichters die traditionele conventies bewust naast zich neergelegd, omdat ze 'ongebonden' willen schrijven in een vorm die bij hen past. Tegenwoordig komen weer veel klassieke dichtvormen terug, zoals het sonnet.

Traditioneel gedicht

- 1 strofen van gelijke omvang,
in ieder geval regelmatige opbouw
- 2 ongeveer even lange versregels,
in ieder geval regelmaat
- 3 eindrijm volgens een bepaald
rijmschema
- 4 normaal gebruik van leestekens

Modern gedicht

- 1 wisselende strofelenlengte
- 2 wisselende regellengte
- 3 geen eindrijm (vrije verzen)
- 4 vaak geen of weinig leestekens

In de snackbar

- 1 een jongen uit Trabzon vertelde mij:
broer, vroeger aten wij met de hele familie
één kom yoghurt en één brood
- wij zaten op de grond om het tafelblad geschaard
- 5 ik droeg een revolver in mijn gordel
net als mijn vader dacht ik dat wij helden waren
- maar heldendom zit niet in de revolver
dat begrepen wij pas later
- nu snij ik mijn gedachten
10 in plakjes en reepjes
- als tomaten en uien
dunner en dunner
- in deze hondenbaan
illegaal in Amsterdam

Halil Gür (Nederlandse schrijver van Turkse afkomst), *Wakker het vuur niet aan*.

4 Rijm en ritme

Muziek bestaat uit klanken: *C'est le ton qui fait la musique*. Er is veel overeenkomst tussen poëtische taal en muziek, omdat poëzie óók aantrekkelijk kan zijn door klankeffecten.

Hierna is een voorbeeld opgenomen over een schot en de echo daarvan. Merk hoe de dichter erin slaagt de klanken van het schot en de echo na te bootsen. Let vooral op de herhalingen van de klinkers en medeklinkers.

In de hoogte

Lang rolt,
een bol van klank,
de knal van 't schot,
Bonzend van wand tot wand,
't gebergte rond.

J. Dèr Mouw, *Volledig dichtwerk*.

Klankrijkdom is een eigenschap van veel gedichten. De middelen hiervoor zijn rijm en ritme.

Rijm

In Flanders Fields

- 1 In Flanders fields the poppies blow
Between the crosses, row on row,
That mark our place; and in the sky
The larks, still bravely singing, fly
5 Scarce heard amid the guns below.

We are the Dead. Short days ago
We lived, felt dawn, saw sunset glow,
Loved, and were loved, and now we lie
In Flanders fields.

John McCrae (Canada).

In Vlaanderens velden

*In Vlaanderens velden bloeien de klaprozen
Tussen de kruisen, rij aan rij,
die onze plek aangeven; en in de lucht
vliegen leeuweriken, nog steeds dapper zingend,
ook al hoor je ze nauwelijks temidden
het kanongebulder aan de grond.*

*Wij zijn de doden. Enkele dagen geleden
leefden we nog, voelden de dauw,
zagen de zon ondergaan
beminden en werden bemind en nu liggen we
in Vlaanderens velden.*

In McCrae's beroemde gedicht over de Eerste Wereldoorlog rijmen de versregels. Rijm is klankovereenkomst in beklemtoonde lettergrepen tussen woorden die niet te ver van elkaar verwijderd zijn. Rijm komt niet alleen voor in poëzie, maar ook in proza. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de schuingedrukte woorden in het volgende fragment van de eerste pagina van de novelle *De ontaarde slapers* van de Belg Ward Ruyslinck.

Al vier dagen waaide de wind uit het westen aan, als een donker loeiend vloedwater rollend over de vlakke achter de stad. Als een wild dier huilde hij in het nabije akkermaalsbos, waarboven de kraaien met zware trage slagen rusteloos rondroeiden. En op het voetbalveld zweefte hij met donderend geweld onder de golfplaten van de tribunes. Het was een ruige, vochtige wind, die de rook die uit de vele scheve schouwen van de voorstad opsteeg met een klap in de lucht wegsloeg.

Ward Ruyslinck (België), *De ontaarde slapers*.

Rijm kun je indelen naar de soorten rijmklanken of naar de plaats waar de woorden rijmen.

Indeling naar soorten rijmklanken

a Volrijm

Zowel klinkers als medeklinkers rijmen op elkaar:
wond - hond (mannelijk of staand rijm)
wonde - ronde (vrouwelijk rijm)
wonderen - donderen (glijdend rijm)

Een speciale soort volrijm is gelijk rijm: dezelfde woorden worden herhaald. Dit wordt ook wel *rime riche* of *rijk rijm* genoemd.

b Halfrijm

Of alleen de klinkers óf alleen de medeklinkers rijmen op elkaar. Er zijn daarom twee soorten halfrijm: *klinkerrijm* en *medeklinkerrijm*.

Klinkerrijm

Te Middelharnis is een kind verdronken:
sober berichtje in een avondblad.

Ed. Hoornik, *Verzamelde gedichten*.

Medeklinkerrijm

Een veelvoorkomende soort medeklinkerrijm heeft een aparte naam: *alliteratie*. Je spreekt van alliteratie als *beginmedeklinkers* op elkaar rijmen:

En kranten waaien weg en zijn verouderd,
de dagen korten, nachten worden kouder,
maar over 't water komt zijn kleine stem.

Ed. Hoornik, *Verzamelde gedichten*.

Indeling naar de rijmende plaats

Als de woorden aan het eind van de versregels op elkaar rijmen, is er sprake van eindrijm. Op dezelfde manier zijn namen als *middenrijm*, *binnenrijm* en *overlooprijm* ontstaan.

Eindrijm:	_____ loop
	_____ koop
Middenrijm:	_____ loop _____
	_____ koop _____
Binnenrijm:	_____ loop _____ koop _____
Overlooprijm:	_____ loop
	koop _____

In de meeste gedichten is het eindrijm geordend in een bepaald *rijmschema*. Er zijn bepaalde namen voor de verschillende schema's. De belangrijkste zijn (A en B stellen verschillende rijmklanken voor):

Slagrijm:	(A A A A)	loop	koop	sloop	dope
Gepaard rijm:	(A A B B)	loop	koop	slaaf	raaf
Gekruist rijm:	(A B A B)	loop	slaaf	koop	raaf
Omarmend rijm:	(A B B A)	loop	slaaf	raaf	koop

Als in een gedicht géén eindrijm voorkomt, spreek je van *vrije verzen*. Op het eerste gezicht lijkt het alsof veel moderne dichters geen gebruik maken van rijm, want de regels in veel van hun gedichten rijmen niet meer op elkaar. Maar net als vroeger komen klinker- en medeklinkerrijm in bijna elk gedicht voor. Let in het volgende gedichtje bijvoorbeeld op de alliteratie met de z-klanken en op het volrijm 'acht' in de twee laatste regels.

Laatst

- 1 Laatst 's morgens vroeg
een man gezien, die zingend
op een fiets zich
naar zijn werk begaf.
- 5 Verkeerd gedacht naar later
bleek: hij had de nacht.

Wim de Vries, *Van 8 tot 5*.

Ritme

Ritme is een verschijnsel dat zich afspeelt in een zekere tijd. Ritmische natuurverschijnselen zijn: het kabbelen van een beek, eb en vloed, de afwisseling van dag en nacht, de opeenvolging van de jaargetijden. Ritme is een golfbeweging die ontstaat door een voortdurende opeenvolging van tegenstellingen (Grieks *rheoo* = stromen, vloeien).

Ritme is natuurlijke herhaling.

In gedichten komt ritme bijvoorbeeld voor door:

- rijm;
- afwisseling van beklemtoonde en minder beklemtoonde lettergrepen, vlug en langzaam, hoog en laag;
- overeenkomst in zinsbouw;
- afwisseling van kortere en langere versregels en strofen;
- opsommingen.

5 Strofenbouw

Een gedicht is gewoonlijk onderverdeeld in strofen. Elke strofe bestaat uit een of meer versregels. (In een lied wordt een strofe een *couplet* genoemd. Bekende strofenvormen zijn:

- distichon: strofe van twee versregels;
- terzine: strofe van drie versregels (maar als onderdeel van een sonnet, spreek je van *terzet*);
- kwatrijn: strofe van vier versregels.

6 Gedichten lezen

Een gedicht ontstaat pas, wanneer het gelezen wordt. Maar iedere keer als het gelezen wordt, ontstaat het ook weer opnieuw. En anders.

Cees Buddingh', *Wat je zegt ben je zelf*.

Het is interessant om te praten over de verschillen die je ontdekt als je samen over gedichten praat. Je leert daardoor niet alleen steeds beter lezen, maar ook anderen kennen, en jezelf natuurlijk.

Net verliefd

1 Als wij getweeën lopen
langs spiegelende ramen
kijk ik tersluiks opzij

en niet naar mij

5 maar naar ons samen.

Nerveus taxeer ik
ons als paar;
Hoe staat zij mij?
Hoe sta ik haar?

10 En verder schurkend
stamel ik verstolen
onze namen.

Kees van Kooten, *Bescheuragenda* 1986.

Veel gedichten zijn gemakkelijk om te lezen. Je voelt snel aan waarover ze gaan. Je hoeft er niet lang op te turen om ze te begrijpen. Er zijn ook gedichten die je wel mooi vindt, maar die je niet meteen begrijpt. Sommige tekstgedeelten snap je niet goed. Sommige regels moet je nog eens lezen. Die speurtocht kan heel interessant zijn. Onbekend maakt onbemind. Die uitdrukking geldt ook voor de zogenaamde 'moeilijke' gedichten. Laat je niet afschrikken door een gedicht dat je na eerste lezing nog niet snapt. Probeer eens enkele van die gedichten te lezen. En doe er moeite voor om te begrijpen waarover ze gaan. Achteraf zul je vaak kunnen zeggen dat die inspanning de moeite waard was.

In Afdeling 3, paragraaf 5, vind je modellen om een leesverslag te maken van een gedicht en een dichtbundel.

7 Behandelde begrippen

alliteratie • couplet • gedicht • herhaling • kwatrijn • poëzie • refrein • rijm • ritme
• strofe • versregel • vrije verzen

Hoofdstuk

6

Dichtsoorten

Gedichten kun je indelen naar de vorm (bijvoorbeeld sonnet, haiku en limerick) en naar de inhoud (zoals chanson, popsong, klaglied en hekeldicht). Hierna komen eerst de dichtvormen aan bod. Daarna volgt een paragraaf over dichtsoorten naar de inhoud. Sommige dichters beschouwen bepaalde dichtsoorten (bijvoorbeeld een sonnet) als een uitdaging en worden tot creatieve vondsten aangezet door de strakke vormvoorschriften. Maar de meeste dichters van tegenwoordig houden zich niet aan het 'keurslijf' van een bepaald genre en zoeken al experimenterend naar de beste individuele vorm voor hun poëzie.

1 Dichtsoorten naar de vorm

Sonnet

Sonnet komt van het Italiaanse *sonetto* (liedje). Deze dichtvorm bestaat al sinds de 13e eeuw. Het sonnet stamt uit Italië, waar beroemde dichters als Dante en Petrarca het veelvuldig hebben toegepast. In de 15e eeuw verspreidde het sonnet zich over heel West-Europa en werd een van de meest gebruikte versvormen. In Nederland heeft het sonnet twee bloeiperioden beleefd: in de Renaissance en bij de Tachtigers, een dichtersgeneratie in de jaren tachtig van de 19e eeuw. Het sonnet is nooit helemaal verdwenen, maar de laatste jaren is er een aantoonbare opleving in de belangstelling voor deze dichtvorm.

De laatste brief

1 De wereld scheen vol lichtere geluiden
en een soldaat sliep op zijn overjas.
Hij droomde lachend dat het vrede was
omdat er in zijn droom een klok ging luiden.

5 Er viel een vogel die geen vogel was
niet ver van hem tussen de warme kruiden.
en jij werd niet meer wakker want het gras
werd rood, een ieder weet wat dat beduidde.

Het regende en woei. Toen herbegon
10 achter de grijze lijn der horizon
het buld'ren – goedmoedig – der kanonnen.

Maar uit zijn jas, terwijl hij liggen bleef,
bevrijdde zich het laatste wat hij schreef:
liefste, de oorlog is nog niet begonnen.

Bertus Aafjes, *Het gevecht met de muze*.

Het klassieke (Italiaanse) sonnet telt veertien regels, die in vier strofen worden gegroepeerd: twee strofen van vier regels (kwatrijnen) en twee strofen van drie regels (terzetten).

Tussen de eerste acht regels en de laatste zes bestaat een inhoudelijke tegenstelling: de *wending*. Bijvoorbeeld: droom/werkelijkheid, vroeger/nu, vraag/antwoord, gebeurtenis/beschouwing.

Het klassieke rijmschema was: abba – abba – cdc – dcd, waarbij de letters a tot en met d telkens een andere rijmklank aan het eind van de versregel voorstellen. Maar daarvan werd vaak afgeweken, zoals je aan het gedicht van Bertus Aafjes kunt merken.

In de loop van de tijd zijn er veel varianten op het klassieke sonnet ontstaan. De bekendste variant is het zogenaamde *Engelse sonnet* of *Shakespearesonnet*, waarin de wending ligt tussen de eerste twaalf regels en de laatste twee. Dat laatste gedeelte wordt daardoor extra kernachtig, het krijgt een spreukachtig karakter.

Middelbaar onderwijs

1 Het mooiste meisje van de klas
verschikt onwennig bij haar schouder
een bandje van haar bustehouder;
ze draagt dat rare ding maar pas.

5 De meester, achter brillenglas,
Ziet toe, ontroerd, en denkt: Wat zou d'r
Gebeuren als zij tien jaar ouder
En ik eens tien jaar jonger was?

Ach, hij vergeet hoe hij verdorde

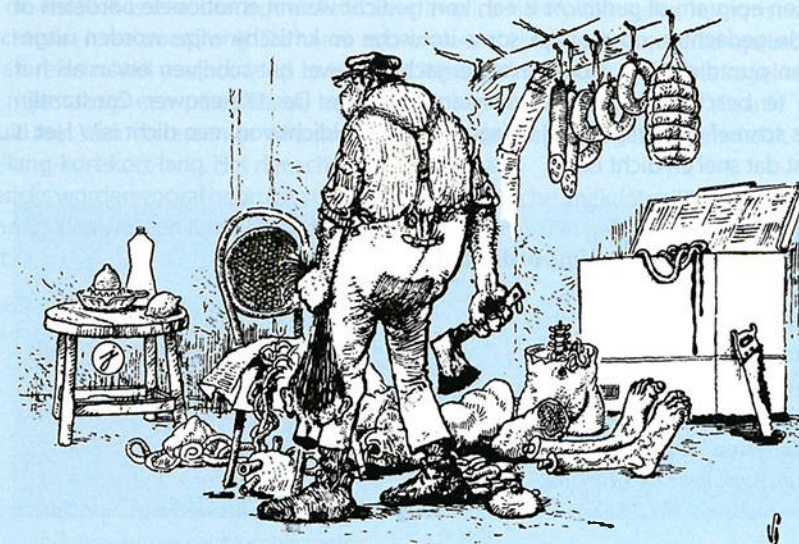
10 En hoe haar leven net begint.
In stilte wordt door hem bemind
De schone vrouw, die zij zal worden.

Dan praat ze wat, het lieve kind,
En streng roept hij haar tot de orde.

Driek van Wissen, *Het mooiste meisje van de klas*.

Ballade

De naam ballade komt van het Italiaanse *ballata*, dat 'danslied' betekent. We gebruiken de naam voor verhalende gedichten over heldendaden, moordpartijen en liefdessmart, die een eenvoudige versvorm hebben en waarin het tragische element de boventoon voert. Dit genre ontstond ter navolging van het oude volkslied. Om het karakter van het oude volkslied na te bootsen, gebruikt de schrijver veel herhalingen en verloopt het verhaal sprongsgewijs: alleen de belangrijkste gebeurtenissen worden verteld.

De moord in Everdingen

1 Een somber lied ga ik u zingen,
Een lied zo akelig en droef.
Het was bij het plaatsje Everdingen
Daar leefde eens een grote boef.

5 Eens was hij een nijver, eerzaam werker.
Hij teelde vee en bouwde land;
Nu ligt hij zuchtend in een kerker
En walgt van eigen moordenaarshand.

Hij had zijn ouders vroeg verloren:
10 Een oude tante voedde hem op.
Helaas, helaas moest hij ontsporen
Hij was een echte galgenstrop.

Hij kwam steeds in de dorpstaveerne
En dobbelde met de handelaars,
15 Bezocht er steeds een veile deerne,
Verkocht voor haar zijn laatste vaars.

En toen hij niets meer had te geven
Was het de deerne, die hem vroeg:
'Beneem je tante toch het leven:
20 Dat oude wijf heeft geld genoeg.'

En ja, hij liet zich overhalen
Hij dronk zich 's avonds vol met vieux
Ging toen zijn scherpe hakbijl halen
En lokte naar de stal zijn meu.

25 En daar in 't griezelige kotje,
Oh, ijzingwekkend tafereel,
Greep hij haar bij haar schrale strotje
En kliefde met de bijl haar keel.

Ach, laat ik het drama niet beschrijven
30 Weldra lag in de diepvrieskist
Zijn meu in moten en in schijven
Hij had haar spaarduitjes gegrist.

Anoniem, *de Volkskrant*, 24 december 1974.

De ballade als verhalend gedicht of lied met eenvoudige versvorm over ontroerende gebeurtenissen leeft nog steeds voort. Bij moderne dichters, in popmuziek en country zijn tal van voorbeelden te vinden.

Epigram

Een epigram of *punt dicht* is een kort gedicht waarin emotionele oordelen of invallende gedachten op puntige, soms ironische en kritische wijze worden uitgedrukt. Een punt dicht is in ieder geval kernachtig, zowel het schrijven ervan als het lezen is te beschouwen als een verstandsspelletje. De 17e-eeuwse Constantijn Huygens schreef de 'definitie': 'Gij vraagt wat een sneldicht voor een dicht is? / Het is een dicht dat snel en dicht is.'

Briefje van een zelfmoordenaar

Het kalm
koel gezicht van het water
vroeg mij om een kus.

Langston Hughes (Verenigde Staten). In: Ernst van Altena (ed.),
Van Apollinaire tot Wedekind.

Modern times

Zelfs een transistor
is stilte
als je hem afzet.

J. Bernlef, *Bermtoerisme*.

Grafschrift

Tot de punt dichtten worden ook het grafschrift of *epitaaf* gerekend, een dichtvorm die vooral met satirische of humoristische bedoelingen wordt beoefend.

Grafschrift

Hier ligt Gijs van Amerongen.
In de grond geen kwade jongen.

Cees Buddingh', *Lexicon der poëzie*.

Van een kapper

Wat ik betreur,
dat is de geur.

Eric van der Steen. In: M. van der Plas, *Ongerijmde rijmen*.

Van een piekeraar

Het heeft jaren en jaren gekost,
maar nu ben ik opgelost.

Limerick

Ook de limerick is een soort punt dicht. Een limerick is een vijfregelig, humoristisch gedicht van Ierse oorsprong. De naam zou ontleend zijn aan een gezelschapsliedje met als refrein: 'Will you come up to Limerick?' (plaats in Ierland). De eerste regel eindigt meestal op een plaatsnaam, het gedicht beschrijft een grappige situatie en besluit met een verrassende slotopmerking, een pointe. De regellengte wisselt af: lang-lang-kort-kort-lang. Het rijmschema is a-a-b-b-a.

Limericks worden vooral gebruikt voor pikante of satirische anekdotes. Bijna iedereen herinnert zich wel een limerick die hij of zij waarschijnlijk niet gelezen, maar gehoord heeft.

Rot Yong

A terrible enfant, called Peter,
sprinkled his bed with a gheter.
His father got woost,
took hold of a cnoost
and gave him a pack on his meter

John O'Mill, *Popsy poems*.

Kwatrijn

Een kwatrijn is een vierregelig gedicht met een gewoonlijk ernstige, levensbeschouwelijke inhoud. Het rijmschema is meestal a-a-b-a.

Vannacht

Het waterhoentje vlucht bij onraad in het riet.
De merel schrikt wanneer een schaduw door de takken schiet.
Vannacht: de treden kraakten, open viel de deur,
Ik was niet bang, zei zacht: 'Kom'. Jij was het niet.

Tymen Trolsky, *Kwatrijnen*.

Haiku

Haiku (zowel enkelvoud als meervoud) is een van oorsprong Japanse dichtvorm die in de westerse wereld geliefd is. De vorm en het onderwerp zijn karakteristiek. De vorm van een haiku is strak en uiterst beknopt. Het gedichtje telt in de oorspronkelijke taal zeventien lettergrepen, gewoonlijk over drie regels verdeeld in de verhouding vijf, zeven, vijf.

Het oude vijvervlak
Een kikker springt – plons –
En het is weer stil.

Matsuo Basjoo (Japan).
Vertaling Jef Last : M. de Jong (ed.)
Het Nederlandse gedicht na 1880.

Moeder die ik verloor
telkens als ik de zee zie:
ach, weer de zee zie.

Kobajasji Issa (Japan).
In: J. van Tooren,
Haiku een jonge maan.

De woorden zijn eenvoudig en gewoon. Het gaat de dichter vooral om de feilloze keuze van 'sprekende' woorden. Deze enkele woorden kunnen een sterk suggestieve kracht hebben, juist door de 'leegte' eromheen.

Haiku is natuurpoëzie. Het landschap wordt erin verbeeld, de bloemen, dieren en dingen om de mens heen. Veel haiku hebben ook een seizoenwoord: een aanduiding van het jaargetijde waarin de haiku wordt geplaatst.

De invloed van deze Japanse natuurpoëzie op westerse dichters is groot. Niet dat veel dichters zich strikt aan de vormvoorschriften houden, maar vergelijkbare verstilde natuurgedichtjes zijn ook bij ons talrijk.

Inzicht

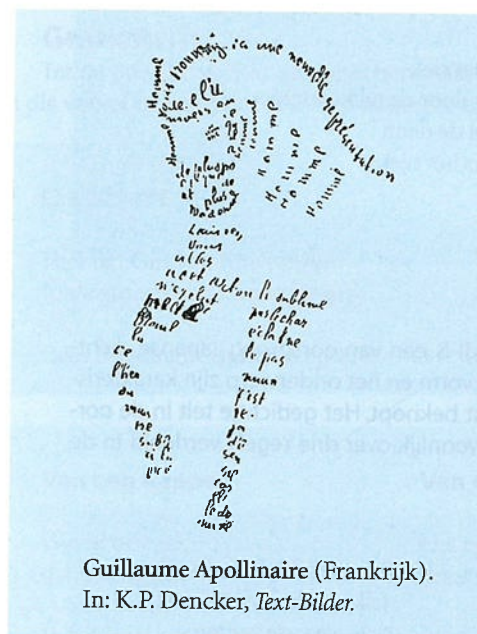
boven het ruisen van de branding
geven meeuwen een besef van stilte
Kijk naar ze
en luister

Max Croiset. In: M. de Jong, *Het Nederlandse gedicht na 1880*.

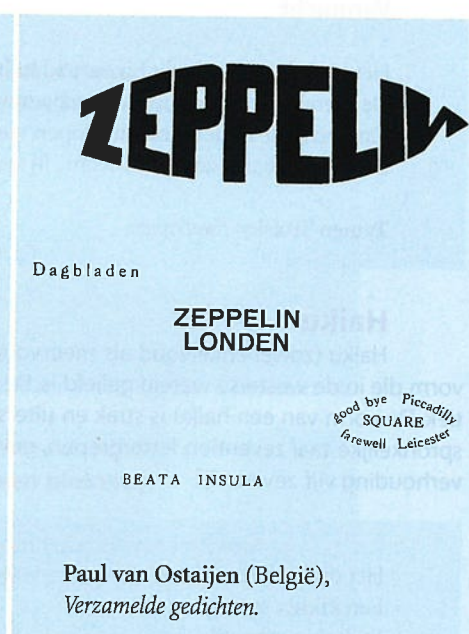
Visuele poëzie

Bij de meeste gedichten bepalen de regellengte en de strofe-indeling de vorm. Bij visuele poëzie is de vorm nog bewuster tot stand gekomen. De dichter stelt figuren samen met behulp van tekst; vandaar dat deze poëzievorm ook wel *beeldgedicht* of *tekstbeeld* heet.

Een beeldgedicht is een werkstuk dat zowel gelezen als bekeken moet worden. De tekst is niet alleen afgedrukt, maar aan de drukwijze is ook zien wat de tekst betekent.

Guillaume Apollinaire (Frankrijk).
In: K.P. Dencker, *Text-Bilder*.

Paul van Ostaijen (België),
Verzamelde gedichten.

Toelichting bij *Zeppelin*: Een zeppelin stijgt op vanuit het centrum van Londen; de kranten staan er vol van (*Beata insula* = mooi eiland).

Die Trichter

Zwei Trichter wandeln durch die Nacht.
fließt weisses Mondlicht
still und heiter
auf ihren
Waldweg
u.s.
w.

Christian Morgenstern (Duitsland). In: *Spiegel van de Duitse poëzie*.

Lieve meisjes

Doen alsof je
minder van hem houdt
dan je doet:

Doen alsof je
meer om hem geeft
dan je doet, echter,

dat is niet goed! is nog slechter!
Schenk je liefde zonder morsen
maar nimmer door een trechter!

Tante Koot.

Kees van Kooten, *Bescheurkalender 1979*.

2 Dichtsoorten naar de inhoud

Lied

Het lied is het meest voorkomende poëziegenre. In vrij beknopte vorm geeft het uiting aan gevoelens en stemmingen. Soms komt een verhalend element op de achtergrond voor, maar hoofdzaak is het stemmingsbeeld.

Een lied is gewoonlijk opgebouwd uit strofen (bij liederen vaak *coupletten* genoemd) en refreinen. Het wordt gekenmerkt door eenvoudige taal en 'vloeiend' taalgebruik. Het lied kent vele subgenres, afhankelijk van het ontstaan, het doel en het publiek. Enkele voorbeelden ter verduidelijking: een oud danslied, een loflied ter gelegenheid van een belangrijke politieke gebeurtenis, psalmen, liefdesliedjes, opvoedkundige kinderliedjes, protestsongs, chansons (luisterliederen, oorspronkelijk uit de cabaret-sfeer), popsongs en zogenaamde levensliederen (waarvan de sentimentele variant de weinig vleien de benaming smartlap heeft gekregen).

Ode en hymne

Een ode is een plechtig loflied, meestal ter verheerlijking van een persoon. Een voorbeeld is het *Wilhelmus* ter ere van Willem I, Prins van Oranje (1533-1584). Een *hymne* is een loflied ter ere van een godheid.

Elegie

Een elegie is een klaaglied, meestal ter gelegenheid van het overlijden van iemand die dierbaar was voor de dichter.

Elegy (fragment)

O snatch' d away in beauty's bloom!
On thee shall press no ponderous tomb;
But on thy turf shall roses rear
Their leaves, the earliest of the year,
And the wild cypress wave in tender gloom.

*O, weggerukt toen je op je mooist was!
Op jou zal geen logge tombe drukken,
Maar op je graf zullen rozen met hun
hun bladeren ritselen, de vroegste van het jaar,
En de wilde cypres zal zacht en droevig wiegen.*

Lord Byron (Engeland). In: G. Harrison (ed.), *A Book of English Poetry*.

Hekeldicht

Een hekeldicht is een satirische poëzietekst vol spot, verontwaardiging of haatgevoelens. Voorwerp van hekeling kunnen zijn: maatschappelijke en politieke toestanden, gebeurtenissen en personen.

Chiquita

- 1 Tornado eist zo'n zesenvijftig doden
Bij Fokker verliest duizend man zijn baan
Le Pen haat alle negers en ook joden
En Chiquita is een prachtige banaan
- 5 U ziet het nieuws dankzij de reclame
Ziet u hoe we naar de donder gaan
Van alle doden vergeet u alle namen
Behalve Chiquita
want dat is een prachtige banaan

Youp van 't Hek. In: theatershow *Scherven*.

3 Behandelde begrippen

ballade • elegie • epigram • grafschrift • haiku • hekeldicht • hymne • kwatrijn • lied
• limerick • ode • sonnet • visuele poëzie

Hoofdstuk

7

Toneel

Als je in de huid van een ander kruipt, als je een ander nadoet, ben je toneel aan het spelen. De drift tot toneelspel is ons aangeboren. Het is onder de naam 'drama' ook een aparte literaire kunstvorm geworden naast de hoofdgenres proza en poëzie. Theater is méér dan aanschouwelijk gemaakte tekst. Bij het omzetten van een tekst naar een toneelopvoering (de *mise-en-scène* of *enscenering* van een stuk) worden allerlei theatrale middelen gebruikt, zoals decors, belichting, kleding, grime en toneelspel.

1 Toneeltermen

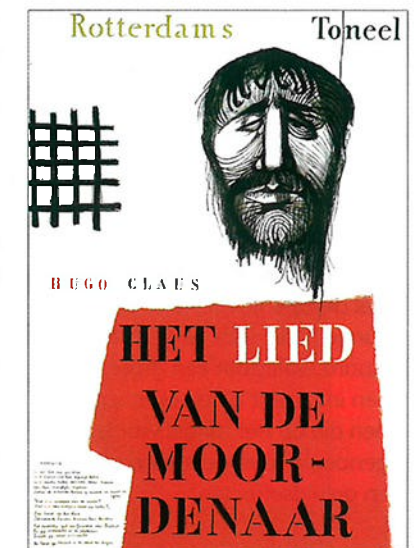
Het woord 'drama' is afgeleid van het Griekse woord voor 'handeling' en is de verzamelnaam voor allerlei soorten toneel. Tot ongeveer 1800 werd een toneelstuk meestal geschreven in poëzievorm, daarna vrijwel altijd in prozavorm.

Net als in een verhaal is in een toneelstuk sprake van een *conflict*: van een botsing tussen mensen met tegenstrijdige belangen. Dat kunnen opvatting zijn, maar ook karaktertrekken of zakelijke of persoonlijke belangen. Dat conflict veroorzaakt *spanning* voor de toeschouwer, die benieuwd is naar het verdere verloop en de afloop van het stuk.

Voor elk toneelstuk geldt dat er sprake is van een of meer gebeurtenissen die worden uitgebeeld door levende figuren, de *acteurs* of toneelspelers. En een toneelstuk heeft natuurlijk ook altijd *publiek* nodig. Aan een toneelvoorstelling werken behalve de spelers nog veel andere mensen mee. Op de eerste plaats komt de *toneelschrijver*. Hij schrijft de tekst voor het spel. Die tekst noemt men een *manuscript*, of kortweg *script*. Het manuscript komt terecht bij een *regisseur*. Die heeft de leiding over de voorbereidingen en de repetities. Hij overlegt bijvoorbeeld met de *decorontwerper*, de *technicus* die voor de *belichting* zorgt en de *kostuumontwerper*.

Een toneelstuk wordt verdeeld in *bedrijven*. Een bedrijf is een afgerond geheel van gebeurtenissen die zich afspelen op dezelfde plaats. Er volgt een nieuw bedrijf als er wordt gewisseld van plaats van handeling óf als er een sprong in de tijd plaatsvindt. Elk bedrijf is onderverdeeld in *scènes* (ook wel *taferelen* genoemd). Elke keer als er een nieuwe speler opkomt, begint een volgende scène.

Elke auteur speelt zijn eigen *rol*. Een *claus* is de tekst die een acteur uitspreekt zonder dat hij wordt onderbroken door een andere acteur. Een acteur leert behalve zijn eigen

Affiche voor een toneelstuk van Hugo Claus.

clausen ook steeds de laatste woorden van de voorgaande claus van een andere acteur. Dat noemt hij zijn *wacht*.

Soms kan een claus erg lang uitvallen. Als een acteur zich daarbij niet of nauwelijks tot een andere acteur richt, spreken we van een *monoloog* (alleenspraak). Er zijn zelfs toneelstukken die bestaan uit één lange monoloog. De *dialog* (samenspraak) komt echter het meest voor.

In een toneelmanuscript zijn twee soorten tekst: *hoofdttekst* en *neventekst*. De monologen en dialogen (de gesproken tekst) vormen de hoofdttekst. Daarnaast vind je in het manuscript nog allerlei aanwijzingen: over de inrichting van het decor, de kostuums, de belichting, de manier van spreken, gelaatsuitdrukkingen en bewegingen. Al deze aanwijzingen noemen we de neventekst.

1 Eenentwintigste toneel
(Mathilde, boekhouder Kaps, Kniertje)

Mathilde: (onzichtbaar) Kaps! Kaps! (De boekhouder staat op, verdwijnt een ogenblik, keert terug met 'n schaalte en een geëmailleerd pannetje.)

5 Boekhouder: (goedig) Of je de schale bij gelegenheid anreikt – en of je zaterdag weer wil komme schoonmaken. (Zij staart voor zich uit. Vriendelijk legt hij haar willoze handen om schaalte en pannetje, en sloft naar z'n kruk. Een stilte. Kniertje zit onbewogen, smartelijk-versuft, mumt met de lippen, staat moeilijk op, strompelt het kantoor uit. Het geklos van haar klompen klinkt na in de stilte.)

10 Herman Heijermans, *Op hoop van zegen*.

De aankleding van het toneel noemen we het *decor*. Een decor wordt vaak gemaakt van grote, houten raamwerken waarover linnen wordt gespannen. Dat linnen wordt geschilderd. Dat kan erg gedetailleerd gebeuren, zodat je bijvoorbeeld een 'echte' kamer uit een kasteel voor je ziet. Maar de decorontwerper kan ook veel overlaten aan de fantasie van het publiek, zoals dat in moderne toneelstukken vaak gebeurt. Het decor krijgt gestalte door de *belichting*. Met toneellampen, de zogenaamde spots, kun je haast elke gewenste sfeer bereiken. Tegenwoordig gebeurt dat computergestuurd, waardoor een grote variatie aan lichteffecten mogelijk is.

Een *inspiciënt* is een onmisbare figuur bij een toneelstuk. Hij zorgt voor alle voorwerpen die op het toneel worden gebruikt: de *requisieten*, tegenwoordig ook vaak *props* genoemd (overgenomen uit het Engels). Meestal houdt hij zich ook bezig met licht- en geluidseffecten.

Een *souffleur* is iemand die de acteurs de tekst toefluistert, als ze hun rol vergeten zijn. In een schouwburg is een souffleur vanuit de zaal niet zichtbaar.

Na een langdurige periode van manuscript lezen, *rollezen* en spelrepetities wordt er een *generale repetitie* gehouden. Daarbij is voor de eerste keer elke acteur geschminkt en gekostumeerd. Daarna kan de eerste echte voorstelling beginnen, de *première*.

2 Toneelsoorten

Tragedie / treurspel

De tragedie of het treurspel is ontstaan in de Griekse Oudheid. In de klassieke tragedie staat het noodlot centraal; het lot van de mensen ligt in de handen van de goden. Het spel handelt over de ondergang van een hooggeplaatst persoon, omdat hij de grens overtreedt van wat een mens is toegestaan. De tragedie heeft als kenmerken:

- Een vast verhaalschema: de held of heldin veroorzaakt bij vergissing of gedreven door haat een ernstige verstoring van de maatschappelijke orde. Daardoor slaat het noodlot toe. Door tussenkomst van de goden gaat de hoofdfiguur tragisch ten onder of verzoent zich met de werkelijkheid.
- Een vaste opbouw in vijf bedrijven, afgewisseld met vier koorzangen (*reien*): inleiding (*expositie*), groeiend conflict (*intrige*), crisis (*climax*), een ramp (*catastrofe*) en een noodlottige afloop of verzoening (*peripetie*).
- De *wet der drie eenheden*: het spel speelt zich af op één plaats (eenheid van plaats), binnen vierentwintig uur (eenheid van tijd) en er staat één verhaallijn centraal (eenheid van handeling; zie de eerste regel).

1 Hoorgeschal achter het toneel. Lear, ridders en gevolg op.

Lear: Laat me een moment wachten op het eten: toe, maak het klaar.

(iemand uit het gevolg af)

5 Hé! Wat ben jij voor iets?

Kent: Een man, sir.

Lear: Wat is je beroep? Wat zoek je bij ons?

Kent: Mijn roeping is niet minder te zijn dan ik lijk: om hem trouw te dienen die mij in vertrouwen wil nemen; om hem te beminnen die eerlijk is; om te verkeren met hem die verstandig is, en weinig spreekt; om het oordeel te vrezen; om te vechten als er niets anders op zit; en om geen vis te eten.

15 Lear: Wat ben je voor iets?

Kent: Een erg trouwhartige kerel, en zo arm als de koning.

Lear: Als jij als onderdaan net zo arm bent als hij is als koning, ben je arm genoeg. Wat wil je?

Kent: Dienst.

20 Lear: Wie wil je dienen?

Kent: U.

Lear: Ken je me, kerel?

Kent: Nee, sir; maar u hebt dát in uw voorkomen dat ik met genoegen meester zou willen noemen.

25 Lear: Wat is dát?

Kent: Autoriteit.

Lear: Wat voor diensten kan je verrichten?

Kent: Ik kan een eerlijk geheim voor me houden, paardrijden, lopen, een prachtig verhaal

30 bederven door het te vertellen en een eenvoudige boodschap zonder plichtplegingen afleveren; waar doorsnee-mensen geschikt voor zijn, daar ben ik goed in, en het beste aan me is dat ik niet stilzit.

35 Lear: Hoe oud ben je?

Kent: Niet zo jong, sir, om van een vrouw te houden vanwege haar mooie stem, noch zo oud om haar verlekkerd achterna te lopen vanwege alles; ik heb achtenveertig jaren achter de rug.

40 Lear: Volg me; je zult me dienen; als je me na het eten nog net zo bevalt, dan blijf je nog wat bij me eten. Eten, hela! Eten! Waar is mijn knecht? Mijn nar? Toe. Ga – roep mijn nar hier.

William Shakespeare (Engeland), *King Lear*. In: Gerrit Komrij, *Koning Lear*.

Komedie / blijspel

Ook de komedie of het blijspel is ontstaan bij de Grieken. De regels voor de opbouw waren oorspronkelijk dezelfde als die van de tragedie. Een komedie is echter een luchtig spel dat in een lachspiegel de kleinheid van de mens, zijn fouten en gebreken toont. Een komedie bevat ook een moraal: een les voor de toeschouwer.

Er zijn drie categorieën:

- *karakterblijspel*: menselijke tekortkomingen zoals gierigheid en afgunst.
- *intrigeblijspel*: dwaze en ingewikkelde situaties (zoals een man die tegelijkertijd met twee vrouwen leeft);
- *zedeblijspel*: lachwekkende sociale verhoudingen (je rijk voordoen, terwijl je arm bent).

1 De ontslagen majoor Tellheim, gekrenkt in zijn eer, invalide en berooid, vindt het niet meer verantwoord om zijn verloofde Minna von Barnhelm aan zich te binden. Als onderpand moet hij zijn verlovingsring aan de waard afstaan. Minna weet dit niet, maar komt met haar kamermeisje Francisca onverwachts in hetzelfde pension terecht.

5 Minna: Ik hoor dat de officier die voor ons moest wijken ...

Waard: ... dat die gewoon afgedankt officier is, freule ...

Minna: Dat maakt niets uit.

Waard: ... en dat het bergafwaarts met hem gaat.

Minna: Reden te meer. Het moet een bijzonder capabel man zijn.

10 Waard: Ik zeg U net dat hij is afgedankt.

Minna: De koning kan niet alle capabele officieren kennen.

Waard: O jawel, die kent hij, die kent hij allemaal.

Minna: Dan kan hij ze nog niet allemaal blijven honoreren.

Waard: Ze zouden allemaal gehonoreerd blijven als ze het ernaar hadden

15 gemaakt. Maar tijdens de oorlog leefden de heren erop los alsof het eeuwig oorlog zou blijven, en of het verschil tussen mijn en dijn voorgoed was afgeschaft. Nu zitten alle logementen en herbergen opgescheept met dat slag, en een waard moet flink uitkijken. Met deze ben ik er nog redelijk afgekomen. Geld was er niet meer bij, maar nog wel

20 waardebezit, en ik had hem nog rustig een maand of twee, drie kunnen aanhouden. Maar het zekere voor het onzekere, – Apropos, freule, U moet verstand hebben van juwelen?

Minna: Niet speciaal.

Waard: U edele weet wel beter! Ik moet U een ring laten zien, iets heel kostbaars. Ja zelf heeft U edele ook een hele mooie aan, – en hoe meer ik die bekijk, hoe meer ik me verbaas dat die zoveel van de mijne wegheeft. – Ha, kijkt u eens, moet U zien. (haalt tevoorschijn en overhandigt) Wat een vuur! De middelste briljant alleen weegt over de vijf karaat!

Minna: (bekijkt) Wat moet dat ... hoe kan dat ... die ring ...

30 Waard: Van de hand in de hand is die ring zijn vijftienhonderd daalders waard.

Minna: Francisca! Moet je zien!

Waard: Ik heb dan ook geen moment gearzeld er vierhonderd op uit te lenen.

Minna: Komt hij je niet bekend voor, Francisca?

Francisca: Het is hem. – Hoe komt u aan die ring?

35 Waard: Nou, nou, meisje. Dat gaat jou toch niet aan.

Francisca: Dat gaat ons niet aan? Binnenin staat het monogram van de freule. Laat U maar zien freule!

Minna: Het klopt, het klopt! – Hoe komt u aan die ring, meneer?

Waard: Ik? Ik ben er eerlijk aan gekomen. Maar freule toch. U wilt me toch niet in het ongeluk storten? Weet ik waar die ring eigenlijk thuishoort? Tijdens de oorlog is er zoveel van eigenaar veranderd, de hele tijd, met en zonder voorkennis. En oorlog was oorlog; uit Saksen zullen wel meer ringen de grens zijn gepasseerd. Geef hem terug, freule, geef hem terug!

Francisca: Eerst antwoord: van wie hebt u hem?

45 Waard: Van iemand waar ik zoiets helemaal niet achter zou zoeken, van een verder heel correct man ...

Gotthold Lessing (Duitsland), *Minna von Barnhelm, of Het Soldatengeluk*.

In: Dolf Verspoor, *Gotthold Lessing, Minna von Barnhelm*.

Klucht

Een klucht is een kort humoristisch toneelstuk over een alledaags onderwerp dat flink overdreven wordt. Een klucht telt meestal één bedrijf en is plat-realistisch:

- de hoofdfiguren zijn typetjes met overdreven uitgebeelde karaktereigenschappen;
- de grappen zijn grof en gaan vaak over seks.

Kluchten waren vooral in de Middeleeuwen en de Renaissance populair.

Scène uit de klucht *De bruiloft van Kloris en Roosje*. Schilderij van Cornelis Troost.

Sketch

Een sketch is een kort humoristisch toneelstukje met een verrassende wending. De sketch komt voor in cabaret en theatershows, op radio en televisie en in musicals. De sketch is simpel opgebouwd en gaat over herkenbare mensen en herkenbare situaties.

1 *De moeder is alleen thuis. Haar zoon komt binnen. Hij is jong, bleek en maakt een wilde, koortsige indruk. In wanhoop zakt hij half in elkaar tegen de muur.*

Zoon: Moeder! Vlug! Doe de deur dicht ... ik sméék je, doe de deur dicht!

5 *Hoofdschuddend gaat de moeder naar de deur en sluit die met een diepe zucht. Ze schuift de grendel op de deur en zucht opnieuw, nu gelijk met haar zoon.*

Moeder: Zo ... de grendel erop. (bekijkt haar zoon) Moet je dat zien ... dat stormt hier maar binnen, rillend, trillend en bibberend van top tot teen!

10 Zoon: Oh, moeder, als je eens wist!

Moeder: Ik weet niets ..., maar ik denk (ze glimlacht), ik denk dat je weer iets doms hebt gedaan.

Zoon: Helaas!

Moeder: Vanwaar die koorts, die opgejaagde blik? En wat verstop je daar zo angstvallig onder je arm?

15 Zoon: Het is het hoofd van mijn broeder, moeder.

Moeder: (verrast) Het hoofd van je broer?

Zoon: Ik heb hem gedood, moeder.

Moeder: Was dat nou nodig?

20 Zoon: (maakt een triest armgebaar) Hij was veel intelligenter dan ik ...

Moeder: Vergeef het mij, m'n zoon ... ik heb echt mijn best gedaan toen ik je maakte. Maar wat wil je, je vader had nu eenmaal ook niet zoveel verstand. (ze glimlacht weer lief) Kom, geef mij dat hoofd maar, dan zal ik het verstoppen. (lachend) De burens hebben hier niets mee te maken ... met hun kwaai tongen zouden ze allerlei onaardigs kunnen gaan rondstrooien. (ze bekijkt het hoofd)

Jacques Prévert (Frankrijk), *Gezellig onder ons*. In: Ernst van Altena, *Onder Ons*.

Episch toneel

In 1936 introduceerde Bertolt Brecht een nieuwe vorm van toneelkunst: het episch toneel. Daarin zette hij zich af tegen het klassieke toneel, dat hij niet meer geschikt vond om het publiek nog te boeien. Het nieuwe toneel vereiste een ander vorm van spel en een andere houding van het publiek.

- In het episch toneel gaat men ervan uit dat de wereld onoverzichtelijk en complex is. Een toneelstuk is daarom een mengeling van losse scènes, die soms samenhangen en soms contrasten vormen. Een scène lijkt op een stukje van een legpuzzel (= het thema, het algemene idee van het toneelstuk) die je als toeschouwer zelf moet leggen.
- Identificatie met de spelers, het 'einzufühlen' met de personages is taboe. In het epische theater moet de toeschouwer zich juist distantiëren van de toneelhandeling. Brecht noemde dat het *Verfremdungseffekt*. De toneelspelers vallen soms bewust uit hun rol. En vaak doen zich heel vreemde situaties voor: iets wat eigenlijk diep tragisch is, wordt plotseling op een humoristische wijze uitgebeeld. Daardoor wordt de betrokkenheid bij de toneelhandeling, de toneelillusie, opzettelijk verbroken, waardoor de toeschouwer wakker schrikt. De bedoeling is dat je als toeschouwer niet automatisch de ideeën van de toneelfiguren overneemt, maar een eigen standpunt vormt over de inhoud.

Een bekend toneelstuk van Brecht is *Mutter Courage und ihre Kinder* (1941). Hij schreef dit drama over de Dertigjarige Oorlog in de 17e eeuw, maar in feite zijn de gebeurtenissen te vertalen naar elke oorlog.

1 *De kar van Moeder Courage staat in een kapotgeschoten dorp. Van verre ijle marsmuziek. Twee soldaten aan het buffet, die door Katrin en Moeder Courage worden bediend.*

Moeder Courage: Wat, je kunt niet betalen? Geen geld, geen borrel.

Overwinningsmarsen spelen ze wel, maar soldij betalen niet.

5 Soldaat: Mijn borrel wil ik. Ik ben te laat aan het plunderen geslagen. De Veld heeft ons besodemieterd en de stad maar één uur vrijgegeven om te plunderen. Hij is geen onmens, zei hij; de stad moet hem vast wat hebben betaald.

De veldprediker: (komt aangestrompeld) In die boerderij daar liggen nog mensen.

10 De boerenfamilie. Laat iemand me helpen. Ik heb linnen nodig.

De tweede soldaat loopt met hem weg. Katrin raakt erg opgewonden en probeert haar moeder te bewegen, linnen te geven.

Moeder Courage: Heb ik niet. Al mijn verband heb ik verkocht aan het regiment. Ik scheur voor die daar mijn officiershemden niet kapot.

Bertolt Brecht (Duitsland), *Mutter Courage und ihre Kinder*. In: Tom Kleijn, *Bertolt Brecht, Mutter Courage und ihre Kinder*.

Absurdistisch toneel

Na de Tweede Wereldoorlog vertonen veel toneelstukken een absurde of onrealistische, sprookjesachtige wereld. Ook de speelruimte varieert sterk: draaiende platforms, stapelbare verhogingen, gekleurde lampen, spots, geluidseffecten, filmbeelden, rook, projecties op doeken. Een nieuwe mondiale atoomoorlog dreigde in de jaren van de wederopbouw. Veel mensen waren onzeker en voelden zich bedreigd. Levensangst, onzekerheid en dreiging zijn de thema's in absurdistisch toneel.

1 De twee vrouwen Inès en Estelle en een man Garcin verblijven in de hel, in een eeuwig verlichte en gesloten kamer. Zij folteren elkaar met hun blikken.

5 Inès: (tot Garcin) Nou, waar wacht je op? Doe wat je gezegd wordt. De lafaard Garcin houdt de kindermoordenares in zijn armen. Er kan worden gewed. Zal de lafaard Garcin haar kussen? Ik zie jullie, ik zie jullie; ik alleen ben een menigte, de menigte – Garcin, de menigte, hoor je het? (mompelend) Lafaard! Lafaard! Lafaard! Lafaard! Tevergeefs vlucht je voor me, ik laat je niet los. Wat zoek je op haar lippen? Vergetelheid? Maar ik vergeet je niet. Mij moet je overtuigen. Mij. Kom, kom! Ik wacht op je. Je ziet Estelle, hij maakt zich al los uit de omarming, hij is zo gedwee als een hondje ... Je krijgt hem niet!

Jean-Paul Sartre (Frankrijk), *Huis Clos* / Met gesloten deuren.

Theatergroep Perspektief speelt *Huis Clos*.

Modern toneel

Sinds de jaren zeventig van de 20e eeuw is er een enorme variatie in theatervormen ontstaan: wat betreft de inhoud (psychologisch, politiek, absurdistisch theater), de vorm (bewegingstheater, experimenteel theater met geluids- en filmfragmenten) en de doelgroep (kindertheater, minderhedentheater). Al deze indelingen lopen over en door elkaar heen. Alles kan en niets moet.

Een populaire vorm is het *totaaltheater*, waarin toneelspelers, dansers en musici elkaar aanvullen met toneelspel, beweging en muziek. En dat spel wordt aangevuld met audio- en filmfragmenten.

Totaaltheater De La Guarda.

3 Cabaret

Het Franse woord 'cabaret' betekent kroeg. Deze theaterkleinkunst is geboren in Franse kroegen in het begin van de 20e eeuw en verhuisde later naar de kleine theaters. Bij het cabaret wisselen spitsvondige en geestige conferences (voordrachten, imitaties, sketches), liedjes, mime en dans elkaar af. Cabaretteksten zijn meestal gericht op actuele, politieke en maatschappelijke omstandigheden. Cabaret steunt op humor en taboedoorbreking, vaak met de bedoeling te confronteren en te choqueren. De keuze van een originele invalshoek speelt daarbij een belangrijke rol. Cabaretiers zetten kritische kanttekeningen bij het dagelijkse leven, ontroeren het publiek, laten de kijkers lachen of zetten hen aan het denken.

1 Opa was jouw alles en toen hij was doodgegaan
zat jij urenlang stil voor je uit te staren
Je maakte niets meer schoon, je vervuilde langzaam aan
en je sprak verward over jouw kinderjaren

5 Soms liep je 's avonds laat met de poppen over straat
die jij nog uit je kindertijd bewaard had
En ik weet nog van die keer,
Oh je wist volstrekt niets meer
dat je een hele nacht bloot voor de koude haard zat

10 Oma waarom liet je mij in de steek
heb je me geestelijk verlaten
Je ogen zo flets, en je haren zo bleek
Ik zou nog zo graag met je praten.

Paul de Leeuw. In: P. van den Hanenberg en F. Verhallen,
Nederlands cabaret 1970-1995.

In de jaren negentig van de 20e eeuw werd de toon van veel cabaretiers cynischer: hoe harder en zwarter de humor, hoe meer succes, leek het parool.

1 Als er iets vreselijks was, dan was het mijn huwelijk. (...) Door de week ging het nog wel, want dan moest ik altijd werken, gelukkig, en voor 's avonds had ik een aantal bestuursfuncties genomen en op zaterdag waste ik zo'n vier à vijf keer mijn auto. Ik heb mijn auto wat uitgezogen om mijn huwelijk te redden. Maar het ergste was zondagmiddag thuis. (...) De tv vast op testbeeld, *Langs de lijn* uit de radio, mijn vrouw ongesteld op de bank, zo'n hoop van die plakkerige lego op de vloer en twee van die lelijke kinderen. (...) De enige vonken die in mijn huwelijk oversprongen, waren die tussen de aluminium deurkrukken en de nylon vloerbedekking. Mijn vrouw zei altijd: 'Neem me nou eens mee uit.' Dan gingen we eten in zo'n bistro van twee van die houten borden. (...) We waren zo'n stilzwijgend echtpaar achter in zo'n hoekje van zo'n bistro. We hebben met zijn tweeën wat Gouda-kaarsen naar beneden zitten kijken ...

Youp van 't Hek. In: P. van den Hanenberg en F. Verhallen,
Nederlands cabaret 1970-1995.

Tegenwoordig is de *stand-up comedian* erg populair. Het is de moderne naam voor een cabaretier die zijn humoristische, ontroerende, satirische en cynische ideeën aan zijn publiek presenteert in de vorm van één lange monoloog. Enkele Nederlandse vertegenwoordigers zijn: Paul de Leeuw, Hans Teeuwen en Theo Maassen. Volgens Hans Teeuwen moet cabaret vooral niet 'leuk' zijn, maar het publiek moet worden geslagen, geschopt en volkomen in de war het theater verlaten. Hij kijkt in de beerput van zijn ziel en zingt, of beter ... hij schreeuwt:

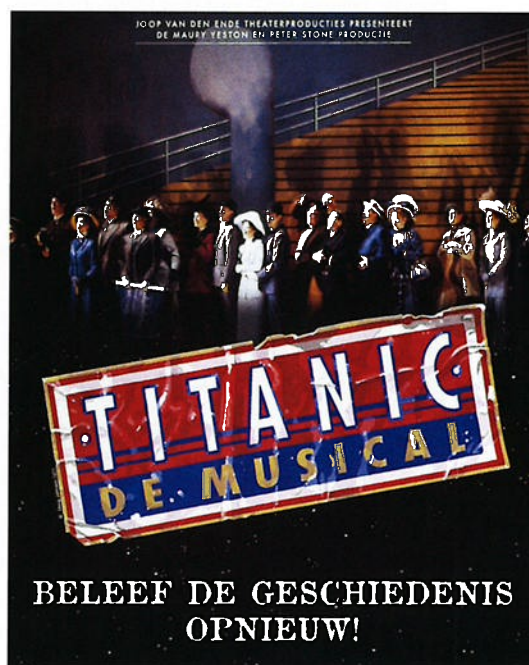
- 1 Als ik mijn huid kan redden door te liegen,
Zal ik het niet laten
Als ik marteling kan voorkomen
door mijn vrienden te verraden,
5 dan doe ik dat, want ik ben bang.
(...)
Wie me kan geven wat ik nodig heb, praat ik naar de mond
Ik huichel en ik kruip op m'n knieën door de stront
Het kan me niets schelen, ik ben geen held
- 10 Maar wacht maar tot ik daar ben, daar waar ik wil zijn
Waar niemand me kan raken, veilig door de pijn
Tot die tijd zal ik likken en trappen waar het moet
Met m'n handen naar de hemel, tot m'n enkels in het bloed.

Hans Teeuwen. In: P. van den Hanenberg en F. Verhallen,
Nederlands cabaret 1970-1995.

4 Musical

Een musical of musical comedy is een mengeling van toneel, muziek, zang, dans, lied en show in een tamelijk vrije vorm. Een musical behoort net als de opera en de operette tot muziektheater. Muzikaal gezien ontwikkelt de musical zich tot een genre dat uitstijgt boven het peil van variëte en revue.

Het verhaal speelt meestal geen onbeduidende rol, is realistisch en heeft ondanks de uitbundige, showachtige presentatie, vaak een ernstige ondertoon. *Jesus Christ Superstar* gaat over het leven en sterven van Christus, *Evita* over de regering van Perón in Argentinië.

5 Film en televisie

Film is een moderne variant van toneel. Een televisiespel en een speelfilm bieden de schrijver van drama méér mogelijkheden dan een toneelstuk dat in een zaal wordt opgevoerd. Hij kan bijvoorbeeld verschillende decors gebruiken, beelduitsnedes en trucages (special effects).

Film is een combinatie van beeldtaal (kleuren en vormen), geschreven en gesproken taal, geluid en muziek. Verschillende aspecten beïnvloeden de filmkijker:

- de mise-en-scène (uitbeelding van de handeling door acteurs, decors enzovoort);
- de camerahandeling (opname van de filmscènes);
- de montage van de gefilmde beelden;
- de begeleidende tekst (bijvoorbeeld de stem buiten beeld, de voice-over) en/of de muziek.

Televisiespel

Net als bij een film, zijn de mogelijkheden tot uitbeelding bij een televisiespel ruimer dan bij een toneelstuk dat wordt opgevoerd. Een toneelstuk wordt gerealiseerd in twee uur met de toeschouwers erbij. Dat legt beperkingen op: het is bijvoorbeeld haast onmogelijk om in een toneelstuk meer dan drie keer van decor te wisselen.

Een televisiespel is een toneelspel dat speciaal voor de televisie is geschreven. De regisseur van een tv-spel kan zo vaak en zo snel van decor wisselen als hij wenst. Hij kan bijvoorbeeld stukjes film inlassen om het straatgebeuren te laten uitkomen of een landschap te karakteriseren. Door gebruik te maken van montagetechnieken kan hij ook in enkele minuten verschillende malen sprongen in de tijd maken.

Door opnametechnieken (bijvoorbeeld de extreme close-up) kan hij ervoor zorgen dat belangrijke details, zoals de gelaatsuitdrukkingen van de spelers (hun mimiek), extra aandacht krijgen in het tv-spel.

Speelfilms en literatuur

Een enkele keer is een scenario oorspronkelijk, maar meestal vormt literatuur het uitgangspunt voor een bioscoop- of televisiefilm. Van de meeste boeken uit de wereldliteratuur zijn speelfilms gemaakt. Als tegenwoordig een boek succes heeft, volgt er al snel een film.

Een film vertelt een verhaal, maar anders dan dat bijvoorbeeld in een roman gebeurt. Er is sprake van een andere taal: geen schrijftaal, maar audiovisuele taal in de vorm van beelden en geluiden. Er is ook een andere verteller: de camera.

Bij het verfilmen van een roman dient het boek als basis. Dan volgt het scenario of script, waarin de scriptschrijver het boek geschikt maakt voor verfilming. Vervolgens geeft ook de regisseur zijn eigen interpretatie aan het totaal.

Boek en speelfilm vertellen meestal in grote lijnen hetzelfde verhaal. In grote lijnen, want bijna altijd moet een filmverhaal op veel punten worden veranderd. Een film kan bijvoorbeeld geen gedachten weergeven. Wanneer iemand innerlijk kwaad is, kun je dat in een boek beschrijven, maar in een film moet je dat laten zien. Lange gesprekken kunnen in een boek heel boeiend zijn, maar in een film verveel je je al snel, omdat je graag wilt dat er iets te zien is. Filmmakers bouwen dergelijke gesprekken om tot korte dialogen die worden afgewisseld met actiescènes. Door middel van een voice-over worden iemands gedachten hoorbaar of via in beeld gebrachte associaties wordt een gevoel zichtbaar gemaakt.

Het verschil in ontvangst tussen een boek en de verfilming ervan kan enorm groot zijn. Zowel positieve als negatieve reacties komen voor: de film is mooier en beter dan het boek of net andersom.

- 7 'Het boek is bijna altijd beter. Je ging naar de film omdat hij een bewerking is van een dierbare roman, en wat blijkt? De mooiste scène komt er niet in voor, de gezichten van de acteurs kloppen niet met de hoofden in je fantasie. De makers konden een ster krijgen, dus is de kale en bebrilde hoofdfiguur – met wie je je zo goed kon identificeren – opeens een blonde jonge God met snor geworden.
- 5 Soms, heel soms, is de film beter. Omdat de regisseur een volstrekt eigen, oorspronkelijke visie op het doek laat zien. Zijn film verdrijft de jouwe uit je hoofd.
- 10 Soms is de film beter, simpel omdat hij eerst was.'

Ger Thijs, *de Volkskrant*, 8 februari 2001.

De all-time bestseller *The Lord of the Rings*/In de ban van de ring van de Brit J.R.R. Tolkien over de strijd tussen het goed en het kwaad is een gewaagd en kostbaar filmproject.

6 Behandelde begrippen

absurdistisch toneel • bedrijf • cabaret • decor • episch toneel • film • klucht
• komedie • manuscript • musical • regisseur • scène • sketch • televisie • toneel
• toneelstuk • tragedie

Afdeling

2

Schets literatuur- geschiedenis na 1880

Inleiding

De volgende schets van de literatuurgeschiedenis geeft je een globaal beeld van de ontwikkeling van de literatuur in West-Europa vanaf 1880. Dat is de periode waarin je bij Nederlands acht boeken gaat lezen. In deze schets ligt de nadruk op de situatie in Nederland.

Van je leraar of lerares kun je een leeslijst per taal krijgen, ingedeeld volgens dezelfde vijf periodes als deze schets.

1 De 19e eeuw vanaf 1880

In de 19e eeuw nam de bevolking van West-Europa sterk toe. Dat was het gevolg van meer hygiëne, gezondere voeding, betere vaccins tegen ziekte en minder misoogsten. Tegelijk met de bevolkingstoename ontwikkelde zich de industriële

Adolph von Wenzel, *De ijzerwalserij*

revolutie, de overgang van handwerk naar het industriële productieproces met machines.

Arbeiders werden hoe langer hoe meer radertjes in het productieproces en steeds afhankelijker van hun werkgever.

In stinkende fabrieken moesten ze hard werken voor een laag loon. Werkdagen van veertien uur waren heel gewoon.

Onder druk van revoluties, die in 1848 in diverse Europese landen uitbraken, stemden verschillende regeringen in met een liberale

grondwet. Daarin werden de rechten van de mens vastgelegd, zoals vrijheid van meningsuiting, van onderwijs en van geloof. Op sociaal gebied vonden de liberalen dat er gelijke kansen voor iedereen moesten zijn en dat elke baan voor iedereen bereikbaar moest zijn.

De praktijk was anders. De positie van de arbeiders werd pas beter toen ze door het oprichten van vakbonden een vuist konden maken. Het communisme en het socialisme ontstonden. Tegen het einde van de 19e eeuw werd het kiesrecht uitgebreid en kwamen in heel Europa arbeiderspartijen op.

De tweede helft van de 19e eeuw wordt de Victoriaanse tijd genoemd, omdat die samenviel met de regeringsperiode van koningin Victoria van Groot-Brittannië.

In die tijd was de samenleving gebonden aan duidelijke regels, vooral voor huwelijk en opvoeding. Het was de tijd van de grote preutsheid. Het praten en schrijven over seksualiteit vond men ongepast. Lichamelijke liefde kwam in de taboesfeer terecht.

Romantiek

De roep om democratie had slechts revolutie gebracht. De wetenschap had wel vooruitgang opgeleverd, maar ook gezorgd voor bittere armoede. De rijke overheerste de arme. En door de nadruk op het verstand was het gevoel verwaarloosd.

De politiek, de sociale leefomstandigheden en het verzet tegen de industrialisering vormden de voedingsbodem voor de stroming van de Romantiek in kunst en literatuur.

De eerste romantici waren kunstenaars die zich verzetten tegen de heersende maatschappij en tegen onderdrukking. Ze weigerden zich te onderwerpen aan de geldende wetten en eisten de vrijheid om te leven en te werken naar eigen aard en aanleg. Ze wilden een grotere plaats inruimen voor gevoel, verbeelding en intuïtie, voor godsdienst en het bovennatuurlijke.

Henri de Toulouse-Lautrec, *In de Moulin Rouge*

De belangrijkste kenmerken van de Romantiek in de literatuur zijn:

- verzet: persoonlijke vrijheidsdrang en kritiek;
- humor: als verdedigingsmiddel bij gevoelens van onvrede;
- liefde voor de natuur: terug naar de zuiverheid van de natuur en liefde voor de natuur. Verhalen over ontdekkingsreizen in nieuwe werelden en verhalen over vreemde volkeren waren zeer in trek.
- belangstelling voor het verleden: historische belangstelling voor het onge-repte verleden, vooral voor de Middeleeuwen. Voor oude volksverhalen, sprookjes en legenden ontstaat een nieuwe belangstelling (gebroeders Grimm).
- aandacht voor droom en fantasie: verkenning van de wereld van de droom en de fantasie: geheimzinnige gevoelens en mysterieuze verlangens, angst-visioenen en obsessie voor de dood in de vorm van nachtmerries vol spoken, mismaakte mensen en lijken (de zogenaamde Zwarte Romantiek).

Niet alle kenmerken komen tegelijk voor. De Romantiek in kunst en literatuur leeft nog steeds door in onze tijd. Dat wil zeggen dat de kenmerken van de romantiek nog steeds terug te vinden zijn.

Verhalen en romans

Tegen het einde van de 19e eeuw ontstond de naturalistische roman, met als kenmerken:

- de inhoud is erg realistisch;
- er is sprake van psychologische diepgang;
- er is een sterk sociaal gevoel: medelijden met de beschreven ellende, pogingen om iemands slechtheid te verklaren uit de mensenwaardige omgeving.

Omstreeks 1870 waren vooral de romans van Emile Zola (Frankrijk) revolutionair, omdat er een behoefte uit sprak aan absolute waarheid. In zijn naturalistische verhalen werd niet alleen zo precies mogelijk de werkelijkheid uitgebeeld, maar ook het idee dat de mens bepaald is door erfelijke eigenschappen en milieu (determinisme): *'race, milieu et moment.'*

Nederlandse naturalistische schrijvers waren bijvoorbeeld Louis Couperus en Frederik van Eeden.

Poëzie

In 1857 zorgde de Franse dichter Charles Baudelaire met zijn *Fleurs du mal* voor grote opschudding in de literaire wereld. In zijn gedichten toonde hij heftige emoties.

Kenmerken van deze nieuwe poëzie zijn:

- Niet het verstand, maar het gevoel, of beter nog de hartstocht, begon weer de bezielende kracht van het dichterschap te vormen.
- Een dichter kon alleen iets waardevols maken als hij ergens volledig door geëmotioneerd was.
- Die emoties werden vooral opgeroepen door de schoonheid van de natuur en de geliefde.

Poëzie werd weer een individuele gevoelszaak, en dat is sindsdien niet meer veranderd. Dergelijke poëzie werd in Nederland door de zogenaamde Tachtigers geschreven, zoals Jacques Perk en Willem Kloos

Kunst moet zijn de aller-individueelste expressie van de aller-individueelste emotie.

Willem Kloos. In: G. Stuiveling (ed.), *Jacques Perks Gedichten*.

Toneel

Eigenlijk pas tegen het eind van de 19e eeuw raakten toneelschrijvers er onder invloed van het opkomende naturalisme steeds meer van doordrongen dat toneel realistisch en vooral ook speelbaar moest zijn. De poëzie-vorm verdween. De dialogen werden voortaan geschreven in het proza van de gewone-mensentaal. Men wendde zich af van de klassieke onderwerpen en voorschriften (afkomstig van Griekse en Romeinse toneelschrijvers) en ging weer terug naar de realiteit.

2 1900-1940

Voor de arbeiders waren in de periode 1900-1940 de lonen nog steeds te laag, waren de huizen klein en was de gezondheidszorg slecht. Het ontstaan van socialistische vakbewegingen heeft een zeer grote rol gespeeld in de verbetering van de positie van de arbeiders. Door de invloed van de vakbonden werden de lonen verbeterd en werden de werkomstandigheden tot een meer acceptabel niveau gebracht.

Albert Brockbank,
Lezende vrouw in de duinen

Belangrijke wetenschappelijke ontdekkingen en uitvindingen in het begin van de 20e eeuw hebben de wereld grondig veranderd, zoals de draadloze telegrafie en het eerste gemotoriseerde vliegtuig. Ook werd de basis gelegd van de moderne elektronica. De ontwikkelingen op het terrein van de psychologie (Freud en Jung) hebben grote invloed gehad op de kunst en de literatuur.

De 'grote oorlog': de slag bij Cambrai, 20 december 1917.

In 1914 werden het geloof in de onbegrensde mogelijkheden en het vertrouwen in het bereiken van het paradijs op aarde wreed verstoord door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Tot 1918 werd in modderige Europese loopgraven een bloedige oorlog gevoerd. Door de oorlogsverwoestingen sloeg het optimistische geloof in een welvarend Europa om in pessimisme.

Rond 1930 heerste overal grote werkloosheid en bittere armoede. In deze tijd kon in Duitsland en in Italië het fascisme zijn kop opsteken. Velen zochten steun in het machtige leiderschap van Mussolini en Hitler, vergeefs naar later bleek. In 1939 brak de Tweede Wereldoorlog uit met de Duitse aanval op Polen. In Nederland brak de oorlog pas in mei 1940 uit.

Verhalen en romans

In het begin van de 20e eeuw volgde een reactie op het realistische en vaak nogal sombere karakter van de naturalistische verhalen en romans uit het einde van de 19e eeuw. Het wonderlijke en fantasievolle kreeg opnieuw een kans. De verhalen bouwden voort op de romantische traditie van rond 1850, daarom spreken we van neoromantische verhalen. Neoromantisch zijn bijvoorbeeld de novelle *Orpheus in de dessa* van Augusta de Wit en *Een zwerver verliefd* van Arthur van Schendel.

Modernisme in verhalen en gedichten

Modernisme is een verzamelnaam voor vernieuwingsbewegingen in de literatuur in de periode tussen circa 1920 en 1940. Tijdens die periode was er sprake van baanbrekende literaire stromingen als het expressionisme, het surrealisme en de nieuwe zakelijkheid.

Expressionisme

Een aantal schrijvers was na de Eerste Wereldoorlog uitgekeken op de 'mooipraterij' in de literatuur. Ze werden opstandig, verzetten zich tegen de schijnwereld van mooie grote woorden, die ze beschouwden als 'onwaarachtig klatergoud', dat een 'zuurstofloze droomsfeer' uitstraalde.

Edvard Munch,
De schreeuw (expressionisme).

Kenmerken van expressionistische teksten zijn:

- De schrijvers willen niet langer de werkelijkheid realistisch weergeven in fraaie woorden, maar ze willen die 'doorlichten', net zo lang tot ze de kern, de essentie, gevonden hebben.
- Ze zoeken naar abstracte beelden die sterke gevoelens uitdrukken in krachtig en kleurrijk taalgebruik.
- De dichters willen zich niet meer binden aan traditionele versvormen en kiezen voor het vrije vers.

Een voorbeeld van Herman van den Bergh, die naar eigen zeggen zocht naar het 'brandende woord':

Nocturne¹

¹ De maan roeit brandend
langs 't wolkenrif,
en 't bos is paars
en vergiftigd. –

⁵ Poel en half open pad
vol hete bramen,
fel en rond
in geur.

Herman van den Bergh, *Verzamelde gedichten*.

¹ iets wat zich
's nachts afspeelt

Voorbeelden van Nederlandstalige expressionistische schrijvers zijn de Belg Paul van Ostaïjen en de Nederlander Hendrik Marsman.

Surrealisme

In het literaire surrealisme ging het onderbewustzijn een belangrijke rol vervullen.

- De droom als uitdrukking van wat leeft in het onbewuste van de mens werd de inspiratiebron voor de schrijvers.
- Fantasie en intuïtie gingen een belangrijke rol spelen.
- Schrijvers lieten zich leiden door beelden die uit het onbewuste opwelden, en het ene beeld, een klank of een woord riep het andere op. De lezer moest zich laten meevoeren door de beeldenstroom.

Salvador Dalí, *De duurzaamheid van het geheugen* (surrealisme).

Voorbeelden: Paul van Ostaïjen, maar ook in het werk van Belcampo speelt het onbewuste een sterke rol in zijn fantastische verhalen uit de jaren dertig.

Melopee¹

¹ ritmisch gezang

¹ Onder de maan schuift de lange rivier
Over de lange rivier schuift moede de maan
onder de maan op de lange rivier schuift de kano naar zee

Langs het hoogriet

⁵ Langs de laagwei

Schuift de kano naar zee

Schuift met de schuivende maan de kano naar zee

Zo zijn ze gezellen naar zee de kano de maan en de man

Waarom schuiven de maan en de man getweeën gedwee naar de zee

Paul van Ostaïjen, *Verzamelde werk. Poëzie II*.

Nieuwe zakelijkheid

Nieuwe zakelijkheid is een manier van schrijven en geen stroming zoals het expressionisme. In reactie op de emotionaliteit en grilligheid van het expressionisme kenmerkt de Nieuwe zakelijkheid zich door een sobere en strakke manier van schrijven, door het weglaten van bijkomstigheden en door een filmische reportage-achtige stijl. Ferdinand Bordewijk was een Nederlandse aanhanger van de Nieuwe zakelijkheid, bijvoorbeeld in *Bint* (1934).

Toneel

De bekendste toneelschrijver in deze periode was Herman Heijermans die veel sociaal bewogen toneelstukken schreef, zoals *Op hoop van zegen* (1900).

3 1940-1960

De dictators Mussolini en Hitler hebben de West-Europese bevolking meegesleurd in de Tweede Wereldoorlog (1939 - 1945). Miljoenen mensen vonden de dood door het technisch hoog ontwikkelde oorlogstuig, met een weerzinwekkend hoogtepunt in 1945, toen twee atoombommen een abrupt einde maakten aan de Japanse strijdlust.

Toen Duitsland in 1945 capituleerde, was West-Europa verwoest en verarmd. Maar met vaste wil begon na de roes van de bevrijdingsfeesten de periode van wederopbouw, aanvankelijk aarzelend, maar jaar na jaar nam het tempo toe.

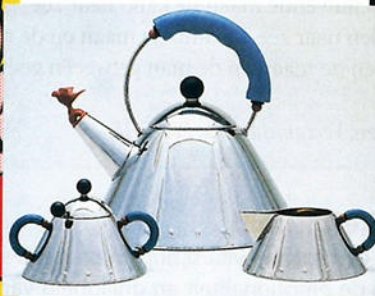
Rhonald Blommenstijn,
De dood is een meester uit Duitsland.

In de jaren vijftig werd een begin gemaakt met de eenwording van Europa. In 1957 werd de Europese Economische Gemeenschap (tegenwoordig EG geheten) opgericht. Met grote ijver werd in Europa gebouwd aan de welvaartstaat naar Amerikaans voorbeeld, waarin comfort en leefplezier voor zoveel mogelijk mensen bereikbaar moesten zijn. In deze tijd was er sprake van het optimistische geloof in de *American dream*: wie wilde, kon opklimmen van schoenpoetser tot supermagnaat. Men had een onbegrensd vertrouwen in de toekomst.

Roy Lichtenstein,
Meisje met haarband.

fluitketel van Alessi.

Coco Chanel

Victor Vasarely,
Vega-Gyongiy-2.

Verzetsliteratuur

In oorlogstijd is veel verzetsliteratuur ontstaan, waarin fel gereageerd werd op de Duitse bezetters, vol angst voor dierbaren en getuigend van persoonlijke moed. Aanvankelijk had die literatuur de vorm van vlugschriften die van hand tot hand gingen, later werden de verzetsteksten via de ondergrondse pers gepubliceerd en na de oorlog werden ze gebundeld in bloemlezingen.

Oorlogsliteratuur

De onmiddellijke invloed van de oorlog op de literatuur is enorm geweest. In de jaren na 1945 is een grote stroom oorlogsliteratuur verschenen over collaboratie, verzet en jodenvervolgung tijdens de Tweede Wereldoorlog. Die stroom is nog steeds niet opgedroogd.

- 1 Men heeft, ergens, mijn vrouw geslacht.
Ik weet niet waar; nooit zal 'k het weten.
Men heeft, denk ik, ook haar verkracht,
Vertrapt en in de kalk gesmeten.
- 5 Zij was verzoend met elke dood
En toch, ze hield zoveel van 't leven.
Rijk was haar ziel, haar liefde groot.
God moge haar moordenaars vergeven.

Jacob Presser, *Orpheus en Ahasverus*.

Ook voor de literatuur is de Tweede Wereldoorlog een enorme inspiratiebron geweest en is dat zelfs tot nu toe. Veel schrijvers hebben er hun thematiek aan ontleend, zoals Antoon Coolen, Simon Vestdijk, Louis Paul Boon, Willem Frederik Hermans en Harry Mulisch.

Gedenksteen bij het Centraal Bureau
van Grafische Bedrijven.

De jodenvervolgung is aangrijpend uitgebeeld in *De nacht der Girondijnen* (1957) van Jacob Presser, *Het bittere kruid* (1957) van Marga Minco, *Kinderjaren* (1978) van Jona Oberski, *Het verstoorde leven* (1981) van Etty Hillesum, *Bezonken rood* van Jeroen Brouwers (1981) en vooral ook in *Strepen aan de hemel* (1985) van G. Durlacher. Enkele andere voorbeelden van oorlogsliteratuur zijn *De tranen der Acacia's* (1949) van Willem Frederik Hermans, *De aanslag* (1982) en *Siegfried* (2001) van Harry Mulisch.

Bekentenisromans

Het opvallendste kenmerk van de naoorlogse verhalende literatuur is het ontstaan van veel bekentenisromans direct na 1945. Dat zijn boeken waarin de schrijver zijn persoonlijke leven en privé-opvattingen blootlegt. De naoorlogse romans tonen geen opwekkend wereldbeeld. Thema's die veel terugkomen zijn:

- Mensen zijn vervreemd van elkaar en staan alleen.
- Mensen worden door egoïsme gedreven en niet door naastenliefde; idealen ontbreken.
- De beschaving is een laagje vernis over een bouwsel van primitieve driften en hartstochten; nadruk op lichamelijkheid.

Uit de naoorlogse periode tot 1960 heeft eigenlijk maar een van de bekentenisromans tot op heden grote indruk gemaakt: *De avonden* (1947) van G.K. van het Reve (die zich tegenwoordig Gerard Reve noemt), een getuigenis van een ontgoochelde generatie.

Andere schrijvers van bekentenisromans die in de jaren vijftig en zestig verschenen, zijn Willem Frederik Hermans, Harry Mulisch en Jan Wolkers.

Tijd van de vertellers

In de jaren vijftig was er een enorme kloof tussen recensenten van literatuur en het grote publiek. De recensenten besteedden veel aandacht aan rebellerende auteurs als Hermans en Reve. Maar hun boeken werden aanvankelijk maar mondjesmaat verkocht.

Leestradiities blijken taaier dan literaire omwentelingen. Want er werd in die tijd veel gelezen, maar slechts weinig 'nieuwe' literatuur. Het was de glorie tijd van de zogenaamde vertellers. De meest gelezen schrijvers behoorden tot een oudere generatie: Anne de Vries, A.M. de Jong, Ina Boudier Bakker, Piet Bakker, A. den Doollaard en Anton Coolen. Vertellers 'voor lekker bij de kachel, die niet te kritisch en problematisch waren', zoals de toenmalige directeur van uitgeverij De Bezige Bij het uitdrukte. Ze schreven geen 'probleemboeken' maar boden optimistische literatuur die blijkbaar goed aansloot bij de mentaliteit van de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog.

Poëzie

De belangrijkste vooroorlogse stromingen waren van invloed op een aantal jonge dichters die zich al snel groepeerden tot wat ze zelf noemden: de *Vijftigers*. Ze verzetten zich tegen het verleden. Ze vonden dat de mooie verzen van de traditionele poëzie niet oprecht waren, niet pasten in de ontredderde wereld met internationale spanningen.

De Vijftigers herkenden zich in de ideeën van de expressionisten en de surrealisten uit de vooroorlogse periode. Ze gingen zich 'experimentelen' noemen: ze wilden ongebonden zijn, de eigen creativiteit op een eigen manier in vrijheid ontwikkelen.

- 1 Zèg het woord, dat je dagelijks zegt
met de mond die staat naar aardappels proppen,
naar tandpijn en bloedspuug en shag: sigaretten
naar vloeken om prikklokanker en wekker,
- 5 naar lachen om heren in hemden van kant,
om de hele ratteplan winkel van sinkel
waar alles te koop is voor kopergeld.

Gerrit Kouwenaar, *Gedichten 1948-1978*.

Tot de Vijftigers behoorden onder anderen: Hans Andreus, Jan Elburg, Jan Hanlo, Gerrit Kouwenaar, Lucebert, Paul Rodenko en Simon Vinkenoog.

Toneel, film en tv

Voor het grote publiek heeft de film het schouwburgtoneel naar een tweede plaats verdrongen. Film is te beschouwen als een moderne variant op het toneel met veel meer technische mogelijkheden.

In de jaren vijftig begon de tv op haar beurt de positie van de film aan te tasten. Met grootse, geldverslindende spektakelfilms en dure experimenten als driedimensionale films probeerden de Amerikaanse en Engelse filmmaatschappijen wanhopig de tv af te troeven.

4 1960-1980

De magere jaren van de wederopbouw waren voorbij. Materieel ging het de meeste West-Europeanen steeds beter. Rijkdom werd zichtbaar met luxe Amerikaanse keukens, leren bankstellen, auto's en buitenlandse vakanties voor iedereen. De invloed van radio, televisie en film werd enorm. De popmuziek deed dankzij transistorradio en grammofoon haar intrede.

Amerikaanse militairen in Vietnam.

Gaandeweg werden er door uiteenlopende groeperingen steeds meer vraagtekens geplaatst bij de gevestigde orde van die tijd. Men zette zich af tegen het patroon van luxebestedingen en tegen de energieverblindende en enkel op groei gerichte econo-

mie. Gedurende de jaren zestig werd het gevoel algemeen dat *the times they are a changing*, om popzanger Bob Dylan te citeren. Jongeren wilden zich afzetten tegen de 'burgerlijke' samenleving van hun ouders. Ze hadden geen boodschap meer aan de autoriteit van gezagsdragers. Ze hadden ook een afkeer van de groeiende wapen-

Bob Dylan.

Mick Jagger, zanger
van de Rolling Stones.

wedloop die het gevolg was van de Koude Oorlog.

Een maatschappelijk hoogtepunt in de tweede helft van de jaren zestig was de roep om vrijheid, bijvoorbeeld in de muziek van Bob Dylan, de Beatles en de Rolling Stones.

Het omvergooien van heilige huisjes, het streven naar een individuele en intense manier van leven, het afwijzen van gevestigde waarden en normen: dat alles is terug te

vinden in de literatuur van de jaren zestig en de periode daarna. De steeds grotere aandacht voor de dagelijkse werkelijkheid is ook een kenmerk van de literatuur. De realistische en psychologische roman wordt het meest voorkomende genre.

De literatuur werd 'democratischer': niet meer uitsluitend afgestemd op een 'geletterd' publiek, maar voor iedereen en in de meeste gevallen in de taal van de gewone mensen. Van genres als strips en sciencefiction, die eerder nog geen genade konden vinden, werden sommige titels nu ook op universitair niveau als literatuur gewaardeerd en dat is voor een deel ook zo gebleven.

In de jaren zeventig werden de protesten minder grootschalig. In 1972 schreef Harry Mulisch in *De toekomst van gisteren*:

- 1 Voor mij uit op het trottoir liep een revolutionair in volledige gevechts-
uitrusting (...). Als een middeleeuwse toernooiridder liep hij door de
verlaten straat. Eerst gooide hij toen zijn knuppel in de goot, even later
- 5 gebutste helm losgewurmd en gooide hem weg.
In zijn zakken vond hij nog een steen en liet
hem achteloos vallen. Daarop, zonder te blijven
staan, trok hij uit zijn hemd een stapel kranten,
die hij de lucht ingooide. (...) Daarmee was hij
- 10 plotseling veranderd in een gewone jongen; hij
kamde zijn haren, verwijderde met duim en
wijsvinger het stof van de revolutie er uit, stak
de kam in zijn binnenzak en liep fluitend verder
– de nieuwe tijd tegemoet: die van de restaura-
- 15 tie, die van de neo-romantiek, waarin ik nu
schrijf en waarin de linkse beweging zichzelf
een prop in de mond heeft gestopt ...

Harry Mulisch.

Harry Mulisch. In: T. Anbeek e.a., *Het literaire leven in de twintigste eeuw*.

Verhalen en romans

De lezers van de oudere generatie bleven veel belangstelling hebben voor de literatuur van vertellers als A. den Doollaard en Jan den Hartog. Maar er ontstond ook een nieuw en groot publiek van jonge, goedgeschoolde lezers die zich verwant voelden met de inhoud van het werk van kritische jonge schrijvers als Claus Hermans, Lucebert, Mulisch, Reve en Wolkers.

Het werk van Jan Wolkers trok veel aandacht. In zijn verhalen rekende hij af met zijn streng-calvinistische opvoeding. Door zijn felle realisme en openhartigheid over seksualiteit werden zijn romans, zoals *Turks fruit*, in die tijd als schokkend ervaren door de oudere generatie en gretig gelezen door de jongeren. Maar de grootste schok bij het lezend publiek werd in de jaren zestig veroorzaakt door Jan Cremer met zijn roman *Ik, Jan Cremer* (1964) over een rebelse stadsjongen, die zich van de heersende normen en zeden niets aantrok.

Symbolisch was het debuut van Anja Meulenbelt *De schaamte voorbij* (1976), een feministische roman. Ook andere feministische auteurs debuteerden in deze periode, bijvoorbeeld Hannes Meinkema met *En dan is er koffie* (1976).

Het heeft tot de jaren zeventig geduurd voordat zich in de Nederlandse literatuur een traditie in het genre detectives begon te ontwikkelen met schrijvers als de Nederlander Jan Willem van de Wetering en later de Belg Jef Geeraerts.

Poëzie

In Nederland was Simon Vinkenoog een *beat poet*. Hij was een ambassadeur van de nieuwe trends van de Amerikaanse *beat generation*. Hij introduceerde de 'happening', een creatieve presentatie van literatuur met allerlei vormen van expressie, zoals declamatie en muziek. Na de Beweging van Vijftig groeide een afkeer van ingewikkelde en onbegrijpelijke poëzie. Men vond de gedichten van deze experimentelen te duister, niet afgestemd op de lezer. Men kreeg weer belangstelling voor het gewone, voor de alledaagse dingen; vandaar de term 'neorealisme'. De poëzie mocht niet meer een delicatessen zijn, bestemd voor enkele verfijnde lieden; de poëzie moest worden tot verbruiksgoed ('wegwerppoëzie'), tot iets wat voor iedereen verstaanbaar was. Daarin was in principe alles geschikt als materiaal, maar uiteindelijk moest dat toch zoveel poëtische meerwaarde hebben, dat de lezer geïnformeerd werd over het raadsel van het leven.

De Beweging van Zestig

Niet de poëzie
maar de realiteit
van het boerend en hoestend,
ademend leven.

Hans Vlek, *Geen volkse god in uw achtertuin*.

Bezoekers van het popfestival
Woodstock, 1969.

Het ging daarbij niet om het volledig kopiëren van de werkelijkheid, maar om de persoonlijke manier van kijken naar wat zich afspeelde. De taal was zo eenvoudig en verstaanbaar mogelijk, zodat de lezer als vanzelf werd uitgenodigd stil te staan bij de dingen waaraan hij anders achteloos voorbij zou gaan. Neorealistische dichters waren: Armando, J. Bernlef, Cees Buddingh', K. Schippers en Hans Verhagen.

De poëzie van de jaren zeventig laat zich niet eenvoudig karakteriseren op basis van duidelijk te onderscheiden bewegingen. Er was nauwelijks sprake van groepsvorming en er verschenen ook geen 'programma's' van dichtersgroepen. Voorbeelden van dichters: Hans Faverey, Wiel Kusters, Judith Herzberg, Rutger Kopland, Jan Kuijpers en Jean-Pierre Rawie.

Toneel en tv

Rond 1970 bestond er eigenlijk geen lopende Nederlandstalige toneelproductie. Er werd wel veel toneel gespeeld, maar dat betrof grotendeels vertaalde buitenlandse successen of heropvoeringen van beproefde klassieken. Tussen 1970 en 1985 is er echter sprake geweest van een krasse omwenteling.

Voor de politiek bewustmakende theatergroepen (*Proloog, De Nieuwe Komedie*) trachtten tekstschrijvers te vinden die, vaak in overleg met de spelers, scripts uitwerken voor voorstellingen die mikten op mensen en hun problemen in bepaalde wijken of regio's. Nog belangrijker was dat toneelgroep *Centrum* het voortaan als zijn belangrijkste taak zag nieuw Nederlands toneel van allure te brengen.

Behalve televisiespelen gingen ook cabaretprogramma's op tv deel uitmaken van de literatuur. De intelligente en kritische tv-programma's van Koot & Bie ofwel *Het Simplistisch Verbond* (VPRO) – onder andere *De Tegenpartij* (1979-1981) – hebben de stoot gegeven tot andere satirische en cabaretseke tv-programma's. De kwaliteiten van Wim de Bie en Kees van Kooten werden geëvenaard door Bram Vermeulen en Freek de Jonge, onder andere in hun cabaretprogramma *Neerlands hoop in bange dagen*.

5 Sinds 1980

Wetenschap en technische ontwikkelingen werden in de jaren tachtig van de 20e eeuw de pilaren van de West-Europese samenleving. Nieuwe communicatietechnieken ontwikkelden zich snel: fax, kabelkrant, video, dvd, internet en e-mail. De informatietechnologie groeide met sprongen: de mogelijkheden met hardware (steeds krachtiger computers) en software (cd-i en cd-rom) werden steeds indrukwekkender en begonnen de papieren informatiestroom in snel tempo te vervangen.

Moderne communicatiemiddelen maken de wereld kleiner.

In het laatste decennium van de 20e eeuw raakten het 'worldwide web', e-mail en de mobiele telefoon als communicatiemiddelen onder een groot publiek bekend. De moderne informatietechnologie zorgt ervoor dat de wereld gevoelsmatig steeds kleiner wordt. De digitale revolutie heeft met name jongeren nieuwe vaardigheden bijgebracht. Zij zijn in staat moeiteloos verschillende verhaallijnen te volgen (te zappen), zij zijn vertrouwd met multimedia en gewend zelf keuzes te maken uit het aanbod aan kunst, informatie en vermaak.

De West-Europese samenleving wordt steeds internationaler door immigranten uit voormalige koloniën en doordat vluchtelingen uit met oorlog bedreigde landen hun heil in West-Europa zoeken. Er is vooral in de grote steden sprake van een multiculturele 'smeltkroes'.

De aanslag op het World Trade Center in New York, 11 september 2001.

De wijk Kattenbroek in Amersfoort.

Literatuur

Het leven is inmiddels ook voor het grote West-Europese publiek ondenkbaar zonder het gedrukte woord. Overal zijn bibliotheken en boekwinkels en op het platteland zijn bibliotheekbussen actief. Boekenclubs, kiosken, warenhuizen en zelfs supermarkten verzorgen een gevarieerd lectuuraanbod. De klassieke bibliotheek verdwijnt voor een deel; de terminal is de 'stoffige' documenten aan het verdringen: multi-mediaal, hightech, gebruikersgericht. Databanken, digitale en optische informatiedragers worden net zo belangrijk als boeken.

De grenzen tussen wat wel echte literatuur is en wat niet, worden niet meer zo scherp getrokken. Genres die vroeger met minachting bekeken werden, worden nu steeds meer serieus genomen als literatuur. Denk hierbij aan detectives en thrillers, sciencefiction en fantasy, columns en popteksten, reportages en reisverhalen. Het wordt steeds moeilijker een persoonlijke keuze te maken uit het overweldigende aanbod.

Een andere ontwikkeling in onze tijd is de impulsieve groei van de massamedia, met name van film en televisie. Naast een leescultuur is er een kijkcultuur ontstaan. In enkele tientallen jaren heeft de speelfilm zich

Kunst van Corneille op serviesgoed.

ontpopt als een nieuwe vorm van drama, die miljoenen mensen naar de bioscoop trekt of aan het eigen beeldscherm kluistert met televisiefilms en video's. Er is een rijk geschakeerd aanbod van programma's, dat varieert van indrukwekkende documentaires tot simpel vermaak, van objectieve programma's tot emo-tv, waarin het privé-leven en de emoties van mensen tot amusement worden gemaakt.

Boeken blijven in ruime mate beschikbaar. De toekomst zal leren of we evenveel blijven lezen als voorheen. Op dit moment blijkt dat film en televisie het lezen juist positief beïnvloeden. De verkoopaantallen van boeken en de uitleeningen in bibliotheken nemen nog steeds toe. Ook literatuur wordt tegenwoordig steeds meer als handelswaar behandeld; het is een vast onderdeel van de massamedia geworden, waarin de bestseller oppermachtig is. Van auteurs wordt verwacht dat ze bereid zijn zichzelf te verkopen in die media. Niet alleen hun werk, maar ook hun persoon staat daarvoor voortdurend bloot aan bewondering en kritiek.

Connie Palmen signeert onder grote belangstelling haar nieuwe boek.

Schrijvers worden steeds vaker verkocht op hun mooie ogen, op hun mooie krullen, (...) die ze in een tv-programma etaleren. En steeds minder vaak omdat ze van die prachtboeken schrijven. De uitgeverijen spelen gretig op die ontwikkeling in, hangen de stad vol met verleidelijke affiches, wikkelen hun boeken in flatteuze buikbandjes. Amerikaanse toestanden, nu ook in Nederland.

Michel Maas (literatuurrecensent), *de Volkskrant*, 27 november 1992.

Verhalen en romans

Sommige schrijvers van ingewikkelde, moeilijk toegankelijke literatuur zorgden in het midden van de jaren tachtig voor een ontwikkeling naar het zeer realistische, makkelijk leesbare verhaal.

De literaire kritiek stelde zich afkeurend op, maar de verkoopaantallen stegen indrukwekkend. Nederlandse voorbeelden: A.F.Th. van der Heijden en Leon de Winter.

Na het midden van de jaren zeventig zijn de dag- en weekbladen een steeds belangrijker rol gaan spelen in de literatuur. Dat komt door de almaar sterker wordende behoefte van het lezerspubliek aan literair nieuws, maar ook door de commerciële belangen van uitgeverijen voor de commerciële begeleiding (interviews) van nieuwe schrijvers. De column wordt ook een zeer populair genre. Voorbeelden van Nederlandse columnisten: Remco Campert en Youp van 't Hek.

Bijna overal in Europa wordt succes geboekt met reisverhalen, in Nederland bijvoorbeeld van schrijvers als Cees Nooteboom en Adriaan van Dis.

De afgelopen tientallen jaren zijn veel buitenlanders door politieke of sociale omstandigheden in Nederland komen wonen en sommigen van hen 'varen verder in het schip van de Nederlandse literatuur', zoals de Iraans/Nederlandse schrijver Kader Abdolah het noemt. Nederlandse schrijvers met een buitenlandse voorgeschiedenis maken onze literatuur rijker, exotischer en internationaler, omdat ze zich vaak geheel of gedeeltelijk afspelen in het oorspronkelijke thuisland en de oorspronkelijke cultuur van de schrijvers, dus op het snijpunt van verschillende culturen. Vandaar dat we ze multiculturele wereldschrijvers noemen.

- De 'Indische literatuur' (Multatuli, Couperus, De Wit, Haasse en Brouwers) is natuurlijk al lang bij een groot publiek bekend.
- In mindere mate geldt dat voor de Surinaamse Nederlandstalige literatuur en die van de Nederlandse Antillen en Aruba. Algemeen bekend is wel het werk van Albert Helman (Suriname), Cola Debrot (Antillen) en Boeli van Leeuwen (Curaçao).
- Frank Martinus Arion en Tip Marugg zijn bekende Antilliaanse auteurs.
- Van Marokkaanse oorsprong zijn de schrijvers Hafid Bouazza, Abdelkader Benali en Hans Sahar.
- Ayfer Ergün is afkomstig van Turkije, evenals Halil Gür.

In een verhaal van Hans Sahar vraagt iemand aan Abi waarom hij geen jeugdpuistjes heeft. En dan zegt hij: 'Omdat ik geen jeugd gehad heb, daarom.'

In de jaren tachtig was er sprake van veel goed ontvangen, vrouwelijke proza-debuten. In 1983 debuteerde Tessa de Loo met *De meisjes van de suikerwerkfabriek*. In 1984 werd Hermine de Graaf met *Een kaart, niet het gebied* lovend ontvangen door de literaire kritiek en de lezers.

Poëzie

De lijn van het concrete dichten wordt voortgezet. Het taalgebruik is nog steeds helder, eenvoudig, zoals 'gewone' taal. Daarnaast wordt de poëzie weer 'romantisch': alledaagse dingen worden op een eenvoudige manier beschreven, maar met een onderton van warmte, melancholie en verlangen. Overal worden er poëziefestivals gehouden, waarop dichters uit eigen werk voorlezen of hun werk declameren.

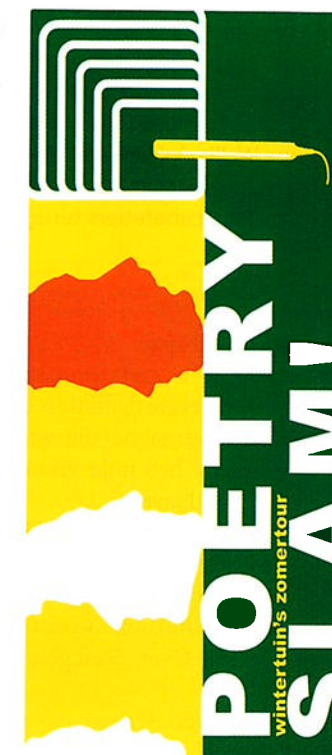
Een nieuw verschijnsel vormen de zogenaamde Poetry Slams of gedichtcompetities, waarbij de aanwezigen bepalen wie de winnaar is. Poetry Slams vormen een brug tussen de jongerencultuur van MTV naar de literatuur. Dit is poëzie om te horen en een ultieme manier om met gebruik van hiphoelementen en hooliganliederen een verhaal te vertellen. Dit is poëzie om te beleven en te ondergaan.

Toneel en cabaret

In de jaren tachtig werd afscheid genomen van de fantastische vernieuwingsdrang aan het eind van de jaren zestig. Experimenteerdang lijkt bij het toneel te hebben plaatsgemaakt voor het streven naar goed handwerk en evenwichtigheid. Het toneel blijft boeien, ondanks het feit dat er een grote concurrentie is ontstaan vanuit de moderne media.

Radio en in toenemende mate televisie bereiken avond aan avond een enorm publiek. De speelfilm met zijn grotere technische mogelijkheden trekt volle zalen. Voor andersoortige theaterproducties zoals cabaret, een musical of een lach-of-ik-schiet-show, staan mensen in de rij om een kaartje te bemachtigen.

Voor het grote publiek heeft de speelfilm definitief de eerste plaats overgenomen van het schouwburgtoneel. Veel bekende Nederlandse literatuur is verfilmd in de jaren tachtig en negentig en dat gebeurt ook nu nog, zoals *De Avonden* van Gerard Reve, *De ontdekking van de hemel* van Harry Mulisch en *Phileine zegt sorry* en *Ik ook van jou* van Ronald Giphart.

Opheffing van de grenzen tussen poëzie, pop en theater.

Cabaret werd vooral in de jaren zeventig en tachtig geliefd door cabaretgroepen als Van Kooten & De Bie, De Duo's en Frisse Jongens, en door cabaretiers als Herman Finkers, Seth Gaaikema, Paul Haenen, Youp van 't Hek, Jasperina de Jong, Freek de Jonge en Brigitte Kaandorp. Vanaf het midden van de jaren negentig komen cabaretiers als Sanne Wallis de Vries en Lebbis & Jansen op. Jiskefet, Hans Teeuwen en Theo Maassen worden heel populair. Ook op televisie vind je tegenwoordig steeds meer de populariteit van cabaretiers terug, in programma's als *Kopspijkers* en *Dit was het nieuws*.

- 1 Ik ben mij er eentje.
Mijn beroep is grappenmaker, men noemt dat ook wel cabaretier.
Volgens een zekere definitie is een cabaretier iemand die mensen aan het denken zet over taboes die er heersen in de samenleving.
- 5 Voorbeeld: Ik heb mijn vrouw al dikwijls aan het denken gezet over vrijwillige euthanasie.
Ja, ik ben me er eentje.
Nog een voorbeeld: Ik wil speciaal m'n vader, m'n moeder, m'n broertjes en m'n zusjes bij u onder de aandacht brengen want het leuke is dat een
- 10 optreden van mij ook meestal een familiegebeurtenis is. Net zoals kerstmis en incest. Over incest gesproken, ik ben mij er eentje.

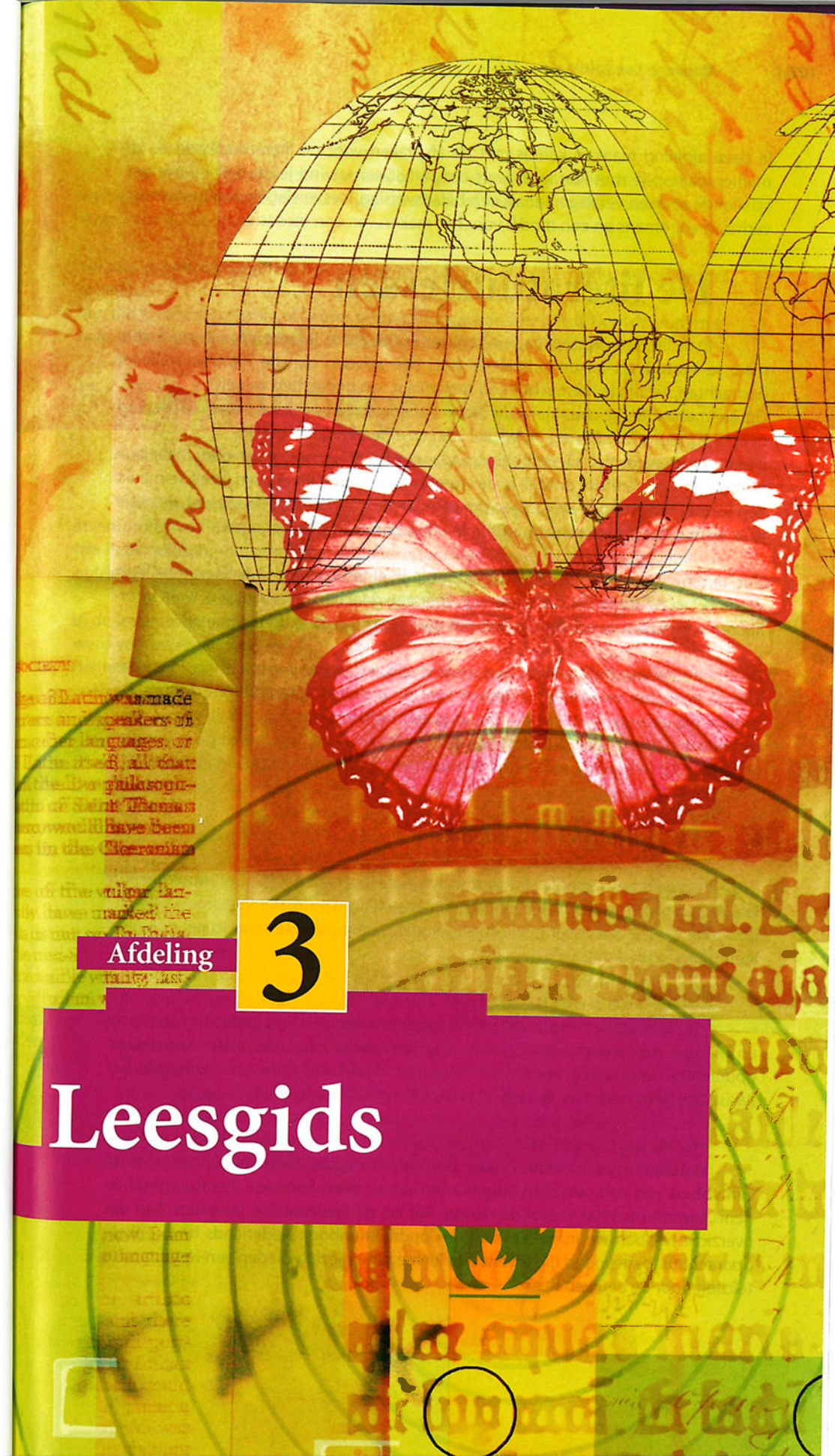
Herman Finkers, *Verhalen voor in het haardvuur*.

Naarmate we dichterbij het 'nu' komen, wordt het ingewikkelder een overzicht te geven van de literatuur en een beeld van de ontwikkelingen, omdat we nog geen afstand kunnen nemen, want alles is pas gebeurd of is zich nog verder aan het ontwikkelen.

In dit hoofdstuk heb je in ieder geval kennisgemaakt met enkele ontwikkelingen en ben je namen van schrijvers en teksten tegengekomen, die je een idee geven van de literatuur van de afgelopen 25 jaar. Maar het blijft een beetje koffiedik kijken. Pas over een jaar of tien, twintig kunnen we vaststellen welke schrijvers in deze periode 'boven zijn komen drijven'.

6 Behandelde begrippen

bekentenroman • expressionisme • kunst • lezer • literatuur • modernisme • naturalisme • nieuwe zakelijkheid • oorlogsliteratuur • poëzie • proza • roman • Romantiek • schrijver • surrealisme • toneel • toneelstuk • verhaal • verzetsliteratuur

Afdeling

3

Leesgids

In deze afdeling maak je kennis met de afspraken voor de literatuurlessen en de manier waarop je met literatuur leert omgaan. Daarna vind je modellen voor verschillende soorten verslagen, zoals een balansverslag, leesverslagen voor gedichten, verhalen en romans en een model voor het maken van een recensie.

1 De literatuurlessen

In de literatuurlessen maak je kennis met literatuur. Je leest niet alleen teksten, maar je bestudeert en beoordeelt ze ook. Dat gebeurt aan de hand van allerlei opdrachten, waarin je leest, schrijft en met elkaar van gedachten wisselt. Op die manier leer je over literatuur na te denken en je er een persoonlijke mening over te vormen. Gaandeweg ontwikkel je jouw eigen literaire smaak. Literatuur lezen is niet alleen boeiend, spannend, ontroerend enzovoort, maar ook nuttig. Want in literatuur ontdek je de wereld van anderen en die van jezelf. Je maakt kennis met opvattingen en leefgewoontes van andere mensen. Daartegen verzet je je of je bent het ermee eens. Daardoor leer je ook jezelf beter begrijpen.

Het aardige van literatuuronderwijs is dat je je eigen mening over literatuur leert vormen. Dat houdt in dat dat onderwijs voor een deel heel persoonlijk is, want voorkeuren en smaken verschillen. Je zult dus vaak eigen keuzes kunnen maken.

De literatuurlessen hebben voor een groot deel het karakter van zelfstudie. In de klas krijg je instructie en overleg je samen over de gemaakte literatuuropdrachten. De overige tijd gebruik je om zelfstandig en persoonlijk bezig te zijn met literatuur. Dat houdt onder andere in dat je zelfstandig bekende naslagwerken gaat raadplegen, zoals studieboeken, recensies in kranten en tijdschriften en op het internet.

2 Je leesdossier

Op de meeste scholen is het zo dat je in de loop van het literatuuronderwijs in klas 4 en 5 een persoonlijk leesdossier samenstelt. In dat dossier verzamel je de uitgewerkte opdrachten over bijvoorbeeld literaire begrippen (en eventueel ook over literatuurgeschiedenis) en je leeslijst.

Literaire begrippen

Je raakt op de hoogte van basisbegrippen over verhalen, gedichten en toneel en je kunt die begrippen toepassen. Dat leer je door het uitvoeren van diverse opdrachten. Vanuit die opdrachten word je regelmatig doorverwezen naar het Basisboek havo, waarin je de nodige achtergrondinformatie vindt.

Literatuurgeschiedenis

Literatuurgeschiedenis is voor havo niet verplicht. Toch hebben we voor de liefhebbers een kort overzicht opgenomen van de West-Europese literatuurgeschiedenis, waarin na 1900 vooral de nadruk ligt op de Nederlandse literatuur. Aan dat overzicht hebben we in het Teksten- en opdrachtenboek Nederlands havo enkele opdrachten toegevoegd die tevens een kleine bloemlezing bieden van Nederlandse teksten door de eeuwen heen.

Je leeslijst

Je overlegt met je leraar of lerares of je een leesverslag van een boek maakt en welke vorm je daarvoor kiest. Overleg met hem of haar ook welke boeken je kunt lezen voor de leeslijst.

Verzorg je leesdossier goed. Het is jouw persoonlijke map, die onder je handen zal groeien.

Van tijd tot tijd zal je leraar of lerares je vragen de leesdossier (of stukken daaruit) mee naar school te nemen, zodat hij of zij kan vaststellen hoe je vorderingen zijn.

3 Leesautobiografie

Het eerste onderdeel van je leesdossier is waarschijnlijk de leesautobiografie.

Een autobiografie is een beschrijving van je eigen leven (*auto* = zelf; *bio* = leven; *grafie* = schrijven). In een leesautobiografie schrijf je op welke boeken je tot nu toe hebt gelezen en wat je daarvan vindt. Door een leesautobiografie te schrijven, ontdek je jouw voorkeuren en kom je dicht bij je eigen leessmaak.

In de leesautobiografie ga je in gedachten terug naar vroeger, vanaf de leeftijd dat je werd voorgelezen tot nu toe. Je kiest alleen de boeken waaraan je nog een duidelijke herinnering hebt; het wordt geen eindeloze lijst. Van die boeken vertel je wat je ervan vond.

Dit heb ik gelezen op de basisschool

Toen ik in groep 1 en 2 zat, las de juffrouw voor uit een heel dik sprookjesboek. Op mijn zesde verjaardag kreeg ik mijn eerste leesboek, getiteld *Hoe leer ik lezen?* Verder heb ik nog heel veel boeken gekregen van mijn tantes en ooms, bijvoorbeeld *Ot en Sien*. Dat vond ik een erg grappig boek, vooral omdat er een aapje in voorkwam. *Tup en Joep*, dat was ook een boek over apen, dat vond ik ook erg grappig. Ik heb dit boek wel een paar keer gelezen. Ik heb nog wel meer boeken gekregen, maar ik weet de titel niet meer.

In groep 4 las ik Okki's en Bobo's en de boeken *Bakkertje Deeg* en *Heidi*. In groep 6 las de leraar voor uit *Kruimeltje*. Dit vond ik een zielig maar ook een grappig boek. Verder moesten we wel tien boeken per jaar lezen en daar moest je dan je mening over schrijven en een korte inhoud. Daar waren boeken bij van Annie M.G. Schmidt. En *Sjatie in de chocolade-fabriek* en *Daantje de wereldkampioen* van Roald Dahl.

En strips natuurlijk, daar lustte ik wel pap van, vooral van *Suske en Wiske*. Ik heb tot en met groep acht heel wat afgelezen!

En dit las ik in de eerste jaren van het voortgezet onderwijs

In de brugklas heb ik niet zo veel boeken meer gelezen, ik had er niet zoveel zin in. Maar als ik begon te lezen, las ik het boek meteen helemaal uit, dan kon ik niet ophouden. Het liefst las ik op de bank thuis, vooral als het buiten regende.

Twee boeken die ik me nog herinner, zijn *Het geheim van Rotterdam* van Thea Beckman en *De voorspelling* van Evert Hartman. Vooral dat laatste boek was goed. Sander krijgt daarin te horen dat hij nog twee weken te leven heeft. Hij denkt dat het een geintje is, maar het is echt waar. Gelukkig loopt het goed met hem af.

In de tweede klas heb ik *Het gouden ei* van Tim Krabbé gelezen, waaruit mijn leraar stukken had voorgelezen. Dat deed hij zo goed, dat ik het zelf helemaal ben gaan lezen. Het is een spannend en heel realistisch boek, en ook behoorlijk eng.

Dat griezelen vond ik eigenlijk best lekker. (...)

Marianne, 16 jaar.

Bij het schrijven van een leesautobiografie kun je de volgende richtvragen gebruiken:

- Werd er vroeger veel voorgelezen?
- Was er thuis een leesklimaat?
- Wat heb je tot nu toe gelezen? Noteer schrijvers en titels en het jaar (ongeveer) waarin je die boeken hebt gelezen.
- Welke boeken heb je onthouden en waarom?
- Welke verhaalpersonages maakten indruk op je? Waarom?
- Wat is voor jou tot nu toe het beste boek dat je ooit hebt gelezen en waarom?
- Welke soorten boeken lees/las je graag? Welke juist niet en waarom niet?
- Geef je topdrie allertijden met een korte toelichting.
- En wat vond je het slechtste boek? Leg uit waarom.
- Waar en wanneer lees je het liefst?

4 Balansverslag

Van tijd tot tijd schrijf je een balansverslag. Je maakt de balans op van een bepaalde tijd, bijvoorbeeld van een schooljaar.

In een balansverslag beschrijf je jouw ervaringen met het lezen van literatuur en met het literatuuronderwijs in een bepaalde periode. Je beschrijft hoe jij je eigen leesontwikkeling ziet, wat je in de afgesproken periode op het gebied van literatuur gelezen en geleerd hebt.

Op welk tijdstip je zo'n balans opmaakt, overleg je met je leraar of lerares. Je kunt bijvoorbeeld een balansverslag schrijven aan het eind van elk schooljaar. Vraag ook naar de omvang van je tekst.

In je balansverslag geef je aan:

- wat je het mooiste boek, gedicht enzovoort vond dat je hebt gelezen en wat je de minst geslaagde tekst vond en waarom;
- wat je favoriete soort literatuur en schrijver is van dit moment en waarom;
- wat je wel of niet prettig vindt aan het lezen van literatuur;
- of er gemeenschappelijke elementen in de teksten zitten;
- wat je door lezen, zelfstudie en de literatuurlessen wijzer bent geworden, wat je ermee bent opgeschoten;
- wat je (nog) moeilijk vindt aan literatuur;
- welke literaire tekst je het meest is bijgebleven in negatieve zin;
- wat je vindt van het literatuuronderwijs in de afgelopen periode.

5 Modellen voor verslagen

Voor het maken van leesverslagen (van bijvoorbeeld een roman, een verhalenbundel of een dichtbundel) en recensies krijg je extra hulp in de vorm van modellen voor leesverslagen.

Er is een verschil tussen een uittreksel en een leesverslag:

- Een uittreksel is een verzameling van objectieve informatie over een boek; het is een onpersoonlijke feitenverzameling.
- Een leesverslag is een persoonlijk document. Het bevat ook wel objectieve informatie, maar de nadruk ligt op jouw persoonlijke leeservaringen. Het is jouw verslag van je ervaringen tijdens de uren die je met het boek hebt doorgebracht.

Een goed leesverslag bestaat uit drie stappen:

- stap 1** zakelijke informatie over de tekst;
- stap 2** onderzoek van vorm en inhoud: samenvatting, verhaaltechniek, thematiek en plaats in de literatuurgeschiedenis;
- stap 3** jouw beoordeling van en je eindoordeel over de gelezen tekst.

a Leesverslag van een gedicht (kort en uitgebreid)

Je kunt in overleg met je leraar of lerares kiezen voor een kort of een uitgebreid leesverslag van een gedicht:

- kort leesverslag: werk de aandachtspunten 1, 2 en 4 uit;
- uitgebreid verslag: werk alle aandachtspunten uit: 1, 2, 3 en 4.

Je leesverslag begint met:

- a je naam (+ klas);
- b de datum van het leesverslag.

Zorg voor een kopie van het gedicht.

1 Titel, dichter, bundel

- a *Titel.*
Noteer de titel van het gedicht.
- b *Dichter.*
Schrijf de naam van de dichter op.
- c *Bundel.*
Het gedicht komt uit een groter geheel, meestal een dichtbundel. Vermeld van die bundel: titel, uitgever, plaats van uitgave, jaar van uitgave en druk.
Bijvoorbeeld: *Over de lat*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1997-3*.

* Betekent: de derde druk die in 1997 is verschenen.

2 Samenvatting

Voordat je het gedicht nader gaat onderzoeken, geef je een korte samenvatting van de inhoud. Je kunt daarbij de volgende hulpvragen gebruiken:

- 1 Wie is er aan het woord?
- 2 Hoeveel en welke personen komen in het gedicht voor?
- 3 Wat gebeurt er, waar en wanneer?
- 4 Is er sprake van het weergeven van een gevoel, een sfeerimpressie, een gedachte, een verlangen, een droom of een ideaal?
- 5 Welke regel spreekt je het meest aan en waarom?

3 Onderzoek

Nu duik je dieper in het gedicht. Je onderzoekt de technieken die de dichter heeft gebruikt. Je gaat daarbij uit van de theorie in afdeling 1 van het Basisboek (vooral de hoofdstukken 2 *Stijl en beeldspraak* en 5 *Dichttechniek*). Je kunt de volgende hulpvragen gebruiken:

- 1 Welke stijlfiguren ontdek je in het gedicht? Waar?
- 2 Welke beeldspraakvormen kom je in het gedicht tegen?
Geef enkele voorbeelden.
- 3 Welk rijm kom je in dit gedicht tegen? Waar?
- 4 Is het een traditioneel of modern gedicht?
- 5 Soort gedicht naar de inhoud?
- 6 Soort gedicht naar de vorm?
- 7 Welke opbouw vind je in het gedicht?*
- 8 Wat is volgens jou de kernregel of het kernwoord van het gedicht?*
- 9 Wat is het thema dat als een rode draad door het gedicht heen loopt?*
- 10 Wat is het verband tussen de titel en het thema?

* Om de opbouw van een gedicht te vinden en om kernwoorden te zoeken en vandaaruit het thema van een gedicht vast te stellen, moet je vooral letten op: plaats- en tijdsverschillen, verschillende personen die achtereenvolgens voorkomen, tegenstellingen, overeenkomst in bouw tussen bepaalde passages (of herhalingen), dubbelzinnige woorden, afwijkende of opvallende zinsbouw.

4 Beoordeling**Kort verslag**

Geef je eindoordeel over het gedicht en let daarbij vooral op gebeurtenissen, personages, opbouw en taalgebruik. Het eindoordeel bestaat uit twee delen: jouw mening en je argumenten daarvoor.

Uitgebreid verslag

Hier formuleer je wat het gedicht voor jou betekent. Licht je oordeel toe met argumenten (waarin je uitlegt waarom je een bepaalde mening hebt). Daarbij kun je de zeven aandachtspunten gebruiken uit afdeling 1, hoofdstuk 1, paragraaf 5 *Lezer en mening*:

- 1 Je gevoel.
- 2 Mooi of lelijk?
- 3 Het standpunt van de schrijver.
- 4 Geloofwaardig of niet?
- 5 De opbouw.
- 6 De boodschap.
- 7 Stijl en formulering.

Je hoeft natuurlijk niet alle zeven aandachtspunten te gebruiken. Kies telkens drie of vier punten die volgens jou bij dit gedicht belangrijk zijn. Geef ten slotte je eindoordeel over het gedicht.

b Leesverslag van een dichtbundel**Je leesverslag begint met:**

- a je naam (+ klas);
- b de datum van het leesverslag.

1 Dichter, bundel, gekozen gedichten

- a *Dichter.*
Noteer de naam van de dichter.
- b *Bundel.*
Vermeld van de dichtbundel: titel, uitgever, plaats van uitgave, jaar van uitgave en druk.
Bijvoorbeeld: *Over de lat*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1997-3*.
- c *Gekozen gedichten.*
Vermeld de titel van de vijf gedichten die je uit de bundel hebt gekozen. Voeg van elk gedicht een kopie bij.

* Betekent: de derde druk die in 1997 is verschenen.

2 Samenvatting

Geef een korte samenvatting van de inhoud van de dichtbundel. Je kunt daarbij de volgende hulpvragen gebruiken:

- 1 Hoeveel gedichten bevat de bundel?
- 2 Zijn de gedichten in bepaalde hoofdstukken/groepen onderverdeeld?

- 3 Geef enkele vormkenmerken die de gedichten gemeen hebben (omvang, traditionele of moderne vorm, het genre en dergelijke).
- 4 Is er sprake van overeenkomst in thematiek tussen de gedichten?

3 Onderzoek

Nu duik je dieper de dichtbundel in. Je onderzoekt de technieken die de dichter heeft gebruikt. Je gaat daarbij uit van de theorie in afdeling 1, hoofdstuk 2 *Stijl en beeldspraak*, hoofdstuk 5 *Dichttechniek* en hoofdstuk 6 *Dichtsoorten*.

Geef van elk van de vijf gekozen gedichten een korte inhoudsbeschrijving. Daarbij kun je de volgende richtvragen gebruiken:

- 1 Zijn het traditionele of moderne gedichten?
- 2 Is er sprake van een bepaald soort gedichten naar de inhoud?
- 3 Is er sprake van een bepaald soort gedichten naar de vorm?
- 4 Zie je overeenkomsten in de opbouw van de gedichten? Of juist contrasten? *
- 5 Komen in de gedichten bepaalde kernwoorden telkens terug?
- 6 Wat is het thema van elk gedicht? *
- 7 Wat is het overkoepelende thema dat als een rode draad door de gedichten heen loopt? *
- 8 Wat is het verband tussen de titel en de inhoud van de dichtbundel?

4 Beoordeling

Hier formuleer je wat de dichtbundel voor jou betekent. Licht je oordeel altijd toe met argumenten, waarin je uitlegt waarom je een bepaalde mening hebt. Daarbij kun je de zeven aandachtspunten gebruiken uit afdeling 1, hoofdstuk 1, paragraaf 5 *Lezer en mening*:

- 1 Je gevoel.
- 2 Mooi of lelijk?
- 3 Het standpunt van de schrijver.
- 4 Geloofwaardig of niet?
- 5 De opbouw.
- 6 De boodschap.
- 7 Stijl en formulering.

Je hoeft natuurlijk niet alle zeven aandachtspunten te gebruiken. Kies telkens drie of vier punten die volgens jou bij dit gedicht belangrijk zijn.

5 Leesadvies

Ten slotte geef je je uiteindelijke waardeoordeel over de gehele bundel. Dat doe je in de vorm van een leesadvies voor mensen die de dichtbundel nog niet gelezen hebben.

* Om de opbouw van een gedicht te vinden en om kernwoorden te zoeken en vandaaruit het thema van een gedicht vast te stellen, moet je vooral letten op: plaats- en tijdsverschillen, verschillende personen die achtereenvolgens voorkomen, tegenstellingen, overeenkomst in bouw tussen bepaalde passages (of herhalingen), dubbelzinnige woorden, afwijkende of opvallende zinsbouw.

c Leesverslag van een verhaal of roman (verwerkingsversie)

Je leesverslag begint met:

- a je naam (+ klas);
- b de datum van het leesverslag.

1 Schrijver, titel, genre

- a *Schrijver*.
Noteer de naam van de schrijver.
- b *Titel*.
Noteer de titel:
 - bij een roman: titel, uitgever, plaats en jaar van uitgave en druk, aantal bladzijden. Tussen haakjes vermeld je het jaar van de eerste uitgave en bij een vertaling ook het land van herkomst.
Voorbeeld (bij een roman van Irvine Welsh): *Trainspotting*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1996-1, 326 blz. (eerste druk 1993, Groot-Brittannië).
 - bij een verhaal: Vermeld behalve de titel ook de titel van de verhalenbundel. De overige gegevens neem je net zo op als bij een roman.
Voorbeeld (bij een verhaal van Hafid Bouazza): *Spookstad*, in: *De voeten van Abdullah*, Arena, Amsterdam, 1996-1, blz. 7-20.
- c *Genre*.
Geef het verhaalgenre aan (kort verhaal, roman, novelle, enzovoort; zie afdeling 1, hoofdstuk 4 Verhaalsoorten).

2 Samenvatting

Maak een korte samenvatting. Verwerk daarin de volgende aandachtspunten:

- 1 Wie vertelt het verhaal?
- 2 Hoeveel en welke personen komen in het verhaal voor?
- 3 Wat gebeurt er, waar en wanneer?
- 4 Hoe loopt het verhaal af?
- 5 Geef het probleem (thema) dat als een rode draad door het verhaal loopt.

3 Verwerkingsopdracht

Je leraar of lerares beschikt over een groot aantal verwerkingsopdrachten. Daaruit kun je in overleg een keuze maken.

d Technisch leesverslag van een verhaal of roman

Je leesverslag begint met:

- a je naam (+ klas);
- b de datum van het leesverslag.

1 Schrijver, titel, genre

- a *Schrijver*.
Noteer de naam van de schrijver.
- b *Titel*.
Noteer de titel:

- bij een roman: titel, uitgever, plaats en jaar van uitgave en druk, aantal bladzijden. Tussen haakjes vermeld je het jaar van de eerste uitgave en bij een vertaling ook het land van herkomst. Voorbeeld (bij een roman van Irvine Welsh): *Trainspotting*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1996-1, 326 blz. (eerste druk 1993, Groot-Brittannië).
- bij een verhaal: Vermeld behalve de titel ook de titel van de verhalenbundel. De overige gegevens neem je net zo op als bij een roman.

Voorbeeld (bij een verhaal van Hafid Bouazza): *Spookstad*, in: *De voeten van Abdullah*, Arena, Amsterdam, 1996-1, blz. 7-20.

c **Genre.**

Geef het verhaalgenre aan (kort verhaal, roman, novelle, enzovoort; zie afdeling 1, hoofdstuk 4 Verhaalsoorten).

2 Verhaaltechniek

Onderzoek de verhaaltechniek (afdeling 1, hoofdstuk 3 Verhaaltechniek) en licht die telkens kort toe:

- 1 Ruimte (plaats en tijd).
- 2 Verhaalfiguren (geef in het kort informatie over de belangrijkste persoon/personen).
- 3 Vertelwijze.
- 4 Motieven (geef enkele motieven met korte voorbeelden/citaten uit de tekst).
- 5 Thema.
- 6 Titelverklaring.
- 7 Schrijfstijl.

3 Beoordeling

Geef je eindoordeel over het boek: gebeurtenissen, personages, opbouw en taalgebruik. Het eindoordeel bestaat uit twee delen: jouw mening en je argumenten daarvoor.

e Uitgebreid leesverslag van een verhaal of roman

Je leesverslag begint met:

- a je naam (+ klas);
- b de datum van het leesverslag.

1 Schrijver, titel, genre

- a *Schrijver.*
Noteer de naam van de schrijver.
- b *Titel.*
Noteer de titel:

- bij een roman: titel, uitgever, plaats en jaar van uitgave en druk, aantal bladzijden. Tussen haakjes vermeld je het jaar van de eerste uitgave en bij een vertaling ook het land van herkomst. Voorbeeld (bij een roman van Irvine Welsh): *Trainspotting*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1996-1, 326 blz. (eerste druk 1993, Groot-Brittannië).

- bij een verhaal: Vermeld behalve de titel ook de titel van de verhalenbundel. De overige gegevens neem je net zo op als bij een roman. Voorbeeld (bij een verhaal van Hafid Bouazza): *Spookstad*, in: *De voeten van Abdullah*, Arena, Amsterdam, 1996-1, blz. 7-20.

c **Genre.**

Geef het verhaalgenre aan (kort verhaal, roman, novelle, enzovoort; zie afdeling 1, hoofdstuk 4 Verhaalsoorten).

2 Samenvatting

Schrijf een korte samenvatting. Hulpvragen daarbij zijn:

- 1 Wie vertelt het verhaal?
- 2 Hoeveel en welke personen komen in het verhaal voor?
- 3 Wat gebeurt er, waar en wanneer?
- 4 Hoe loopt het verhaal af?
- 5 Wat is het probleem (thema) dat als een rode draad door het verhaal loopt?

3 Verhaaltechniek

Onderzoek en beschrijf de technieken die de schrijver heeft gebruikt. Raadpleeg daarbij de achtergrondinformatie in afdeling 1, hoofdstuk 3 Verhaaltechniek en hoofdstuk 4 Verhaalsoorten.

- 1 Ruimte (plaats en tijd).
- 2 Verhaalfiguren (geef in het kort informatie over de belangrijkste persoon/personen).
- 3 Vertelwijze.
- 4 Motieven (geef enkele motieven met korte voorbeelden/citaten uit de tekst).
- 5 Thema.
- 6 Titelverklaring.
- 7 Schrijfstijl.

Verwerk alleen gegevens die belangrijk zijn voor deze tekst. Zo kan in het ene verhaal de keuze van de tijd waarin het verhaal zich afspeelt essentieel zijn, terwijl in een ander verhaal juist de vertelwijze heel bepalend is. Het verslag van dit onderzoek is bij voorkeur kernachtig en kort.

4 Beoordeling

Noteer wat de tekst voor jou betekent, wat je te weten bent gekomen en welke vragen deze heeft opgeroepen. Hulpvragen zijn:

- 1 Welke verhaalelementen hebben voor jou een positieve werking? (aangrijpend, spannend, ontroerend, veelbetekenend, diepzinnig enzovoort)
- 2 Welke passage spreekt je het sterkst aan en waarom?
- 3 Welke verhaalelementen hebben voor jou een negatieve werking? (vervelend, shockerend, saai, zinloos, te ver gezocht enzovoort)
- 4 Kun je dit boek met andere boeken of met een film vergelijken? Leg je antwoord uitvoerig uit.
- 5 Wat is je oordeel over het thema van het boek? (herkenbaar probleem of herkenbare situatie, zinvolle oplossing, heeft je aan het denken gezet enzovoort)

- 4 Hoe ziet het decor of hoe zien de decors eruit? Versterken de decors de thematiek?
- 5 Wat vind je van de belichting? Is deze dynamisch (veel lichtveranderingen) of juist sober?
- 6 Geldt voor een of meer van de genoemde middelen dat ze extra aandacht trekken? Waarom?

Voor het bezoek aan een filmvoorstelling kun je bij dit onderdeel van je leesverslag de informatie over film raadplegen in afdeling 1, hoofdstuk 7, paragraaf 5 *Film en televisie*.

5 Beoordeling

Voor je beoordeling van de voorstelling kun je gebruikmaken van de volgende richtvragen:

- 1 Heeft de voorstelling je geboeid? Was er sprake van ontroering, spanning? Welke scène sprak je het meest aan, welke juist niet en waarom?
- 2 Welke elementen hebben een negatieve werking? (vervelend, shockerend, te ver gezocht enzovoort)
- 3 Heeft de voorstelling je aan het denken gezet? (Is het thema herkenbaar?)
- 4 Hoe luidt je eindoordeel?
- 5 Zou je een ander aanraden om deze voorstelling ook te gaan zien? Waarom?

6 Opzet voor een recensie

Een verslag en een recensie van een gelezen tekst (verhalenbundel, gedichtenbundel of roman) of een bezochte voorstelling (toneel, cabaret, film) kun je gebruiken om die tekst of voorstelling nader te onderzoeken en te beoordelen. Tussen de twee teksttypen bestaat een belangrijk verschil:

- Bij het verslag gaat het vooral om het onderzoeken van een gelezen tekst of bezochte voorstelling. Je oordeel komt op de tweede plaats.
- Bij de recensie gaat het er in de eerste plaats om zorgvuldig je mening te formuleren en deze te onderbouwen met argumenten. Nader onderzoek van een verhaal komt in een recensie op de tweede plaats.

Een recensent is behalve criticus ook journalist. Hij verstrekt namelijk ook nieuws over de inhoud en de achtergronden van de besproken tekst of voorstelling.

Een recensie heeft drie functies:

- 1 *kritische functie*: de recensent velt een persoonlijk oordeel en onderbouwt dat met argumenten;
- 2 *informatieve functie*: de recensent verstrekt achtergrondinformatie over de besproken tekst of voorstelling (zoals informatie over de auteur/regisseur, de plaats van de besproken tekst in het oeuvre van de auteur, het genre enzovoort);
- 3 *naslagfunctie*: vaak worden recensies gebundeld in boekvorm, of in documentatiemappen opgenomen in bibliotheken en dergelijke.

Opbouw van een recensie

In een recensie behandel je puntsgewijs belangrijke aspecten van een gelezen tekst of bezochte voorstelling. Het is in de eerste plaats een betoog dat door anderen wordt gelezen. In een recensie vel je een waardeoordeel. Daarmee spoor je anderen aan dat boek wel of niet te lezen, naar die voorstelling te gaan of de hele voorstelling maar snel te vergeten. Het bouwplan van een recensie heeft dan ook meestal de zogenaamde *beoordelingsstructuur*.

1 Inleiding

- a Introductie van de te bespreken roman, verhalenbundel, gedichtenbundel, toneelvoorstelling of film.
- b Bondige informatie over de auteur, zijn oeuvre en het genre. (Bij toneel en film geldt dat voor de regisseur en de schrijver van de tekst die voor de voorstelling is gebruikt.)

2 Kern

- a Een korte inhoudsbeschrijving van de tekst.
Die inhoudsbeschrijving is niet ál te volledig, want een recensie is ook bedoeld om andere lezers te informeren. Te veel informatie over de inhoud (de plot en de ontknoping bijvoorbeeld) kan ertoe leiden dat de aardigheid om het werk zelf te lezen of de voorstelling zelf te gaan bekijken er voor veel lezers af is, en dat is natuurlijk niet de bedoeling.
- b Behandeling van de goede en slechte kanten van de tekst of de voorstelling.
Hierbij kun je de zeven aandachtspunten gebruiken uit afdeling 1, hoofdstuk 1, paragraaf 5 *Lezer en mening*:
 - 1 Je gevoel.
 - 2 Mooi of lelijk?
 - 3 Het standpunt van de schrijver.
 - 4 Geloofwaardig of niet?
 - 5 De opbouw.
 - 6 De boodschap.
 - 7 Stijl en formulering.

Verlevendig deze beschrijving met fragmenten uit de betreffende tekst of een beschrijving van scènes uit de voorstelling.

3 Afsluiting

- a Je uiteindelijke waardeoordeel over de tekst of de voorstelling, toegevoegd met argumenten.
- b Advies voor lezers die de tekst nog niet hebben gelezen of de voorstelling nog niet hebben bezocht.

7 Webquest

Een webquest is een speurtocht op het internet met als doel over een bepaald onderwerp zo veel mogelijk informatie te verzamelen, bijvoorbeeld achtergrondinformatie over een schrijver, een boek of de verfilming van een roman.

Bij een webquest is het belangrijk dat je je tijd zo goed mogelijk besteedt en dus zo snel mogelijk de informatie vindt waarnaar je op zoek bent. Daarom zijn hierna enkele stappen opgenomen die je daarbij helpen.

1 Opdracht

Stel jezelf een duidelijke opdracht. Zorg er dus voor dat je een helder beeld hebt van de informatie waarnaar je op zoek bent. Ga bijvoorbeeld niet op zoek naar de schrijver Tim Krabbé, als je vooral informatie wilt hebben over zijn boek *De grot* (1997). Want anders kom je op pagina's over Krabbé terecht waarin niets of weinig te vinden is over zijn boek *De grot*.

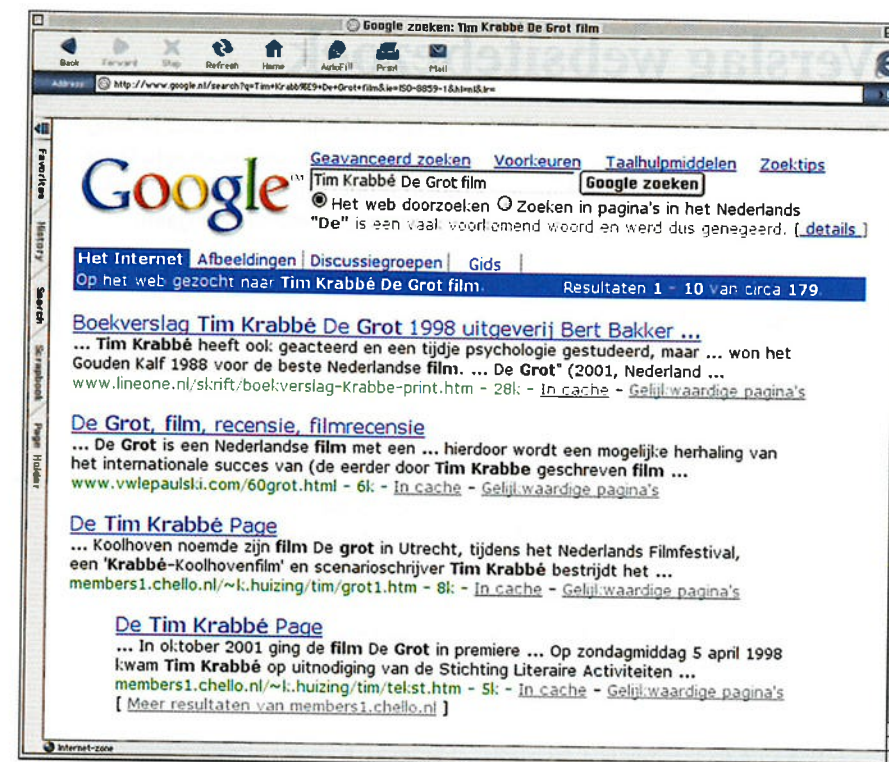
2 Informatiebronnen op het internet

Een goede start kun je maken met een zoekmachine als www.google.nl. Noteer zo nauwkeurig mogelijk het onderwerp waarover je meer informatie wenst, bijvoorbeeld: *Tim Krabbé De grot*. In dit geval ga je op zoek in Nederlandse webpagina's.

Zodra je 'Google zoeken' hebt aangeklikt, krijg je honderden URL's (internetadressen) waar je informatie vindt over *De grot* van Tim Krabbé.

Maar als je speciaal op zoek bent naar de verfilming van het boek onder dezelfde titel (2001), dan typ je in: *Tim Krabbé De grot film*. Het aantal adressen wordt daardoor al met ongeveer de helft verkleind.

Nu is het de kunst om uit al die vindplaatsen snel de informatie te vinden waarnaar je op zoek bent. Dat zal soms enige tijd kosten. Maar het internet bevat zo gigantisch veel informatie, dat het haast wel zeker is dat je daar vindt wat je zoekt.

3 Informatie verzamelen

Stel dat je op zoek bent naar een korte beschrijving van de film *De grot*, naar informatie over de regisseur en de acteurs en naar een vergelijking tussen het boek en de film. Je gaat dan naar die informatie op zoek.

Zodra je informatie hebt gevonden die je kunt gebruiken, kopieer je die en plak je die op de juiste plaats in een document dat je alvast van paragraafjes hebt voorzien, bijvoorbeeld:

- samenvatting van de film;
- de regisseur en de acteurs;
- het boek en de film.

Vergeet niet om telkens de URL (het internetadres) te vermelden, dan kun je altijd weer terug om verder te zoeken. Om dat adres terug te vinden, kun je ook *Geschiedenis* aanklikken op je internetpagina.

4 Informatie ordenen

Je hebt de verzamelde informatie al enigszins geordend. Dat ga je nu per paragraaf doen, zodat er een logisch geheel ontstaat zonder dat je informatie dubbel opneemt.

5 Conclusie

Vermeld of en in hoeverre je je doel hebt bereikt bij je speurtocht op het internet.

8 Verslag websitebezoek

Zoeken op het internet is niet altijd even gemakkelijk. Vaak moet je lang surfen, voordat je een site hebt gevonden die echt nuttig en relevant voor je is. Door een verslag te maken van je rondzwervingen op het internet help je jezelf en je medeleerlingen de mindere sites te vermijden en sneller naar de betere sites te gaan.

Je verslag begint met:

- a je naam (+ klas);
- b de datum van het verslag.

- 1 Naam van de website:
Internetadres (URL): http://
- 2 Waar was je naar op zoek toen je deze website vond?
- 3 Was dit de website die je uiteindelijk wilde vinden of eerder een 'tussenstation'?
- 4 Wat trok het eerst je aandacht toen je deze website vond?
- 5 Op welke datum heb je deze website voor het eerst bezocht?
- 6 Hoe vaak heb je deze website inmiddels bezocht?
... keer, omdat ...
- 7 Hoe heb je deze website gevonden? Beschrijf zo goed mogelijk de 'route' die je hebt afgelegd, sinds je het internet op ging.
Raadpleeg eventueel je menu 'geschiedenis'.
- 8 Beschrijf de website.
- 9 Vind je de opmaak van deze site aantrekkelijk?
Ja/nee, omdat ...
- 10 Vind je het makkelijk/niet zo makkelijk/moeilijk om bij alle informatie te komen die je wilt vinden op deze site?
..., omdat ...
- 11 Was de site nuttig voor je onderzoek? Leg je antwoord uit.
- 12 Was het een interessante/uitdagende/spannende website?
Leg je antwoord uit.
- 13 Had de website links naar andere nuttige websites?
Leg je antwoord uit.
- 14 Is de site nuttig voor medeleerlingen met een andere zoekopdracht?
Leg je antwoord uit.
- 15 Zou je deze site aanbevelen aan medeleerlingen? Waarom wel/niet?

Trefwoordenregister

Nederlands	Duits
77 absurdistisch toneel	absurde Drama, das
59 alliteratie	Alliteration, die
11 amuseren	amüsieren, unterhalten
47 anekdote	Anekdote, die
20 anticlimax	Antiklimax, die
21 antithese (tegenstelling)	Gegensatz, der
15 argument	Argument, das
40 auctoriaal verhaal	auktoriale(s) Erzählen, das
52 autobiografie	Autobiographie, die
64 ballade	Ballade, die
52 ballonstrip	Comicstrip, der; Comicheft, das
71 bedrijf	Akt, der; Aufzug, der
29 beeldspraak	Allegorie, die
51 beeldverhaal	Bildgeschichte, die; Bilderbogen, der
91 bekentenisroman	Bekennissroman, der
34 belangenruimte	Wechselwirkung zwischen Umgebung und Personen, die
38 bijfiguur	Nebenfigur, die
52 biografie	Biographie, die
52 briefroman	Briefroman, der
79 cabaret	Kabarett, das
37 chronologisch	chronologisch
20 climax	Klimax, die
48 column	Leitartikel, der; Glosse, die
61 couplet	Strophe, die
48 cursiefje	Glosse, die
24 cynisme	Zynismus, der
52 dagboek	Tagebuch, das
120 decor	Dekor, der
48 detective	Detektiv-/ Kriminalroman, der; Krimi, der
26 didactiek	Didaktik, die
26 dramatiek	Dramatik, die
70 elegie	Elegie, die
43 epiek	Epik, die
66 epigram	Epigramm, das
76 episch toneel	epische Theater, das
22 eufemisme	Euphemismus, der
87 expressionisme	Expressionismus, der
44 fabel	Fabel, die
46 fantasy	Fantastische Literatur, die

Engels	Frans
absurdist drama	théâtre de l'absurde, le
alliteration	allitération, la
entertain	amuser
anecdote	anecdote, la
anticlimax	Anticlimaxe, le
contrast	opposition, la
argument	argument, le
authorial narrative	récit du narrateur omniscient, le
autobiography	autobiographie, la
ballad	ballade, la
comic, cartoon	bédé à bulles, la
act	acte, le
metaphor, imagery	métaphore, la
comic, cartoon	bande dessinée (bédé), la
confessional novel	roman d'aveu, le
area of interest	espace d'intérêt, le
minor character	personnage secondaire, le
biography	biographie, la
epistolary novel	roman épistolaire, le
cabaret	café chantant, le; music-hall, le
chronological	chronologique
climax	crescendo, le
column	chronique, la
couplet	couplet, le
(regular) column	chronique, la; écho, le
cynicism	cynisme, le
diary	journal (imtime), le
scenery	décor, le
detective, (private) investigator	roman policier, le
methodology	didactique, la
drama	dramatique, la
elegy	élégie, la
epic	genre épique, le
epigram	épigramme, le
epic drama	théâtre épique, le
epitaph	épitaphe, la
expressionism	expressionisme, le
fable	fable, la
fantasy	fantaisie, la

	Nederlands	Duits
9	fictie	Fiktion, die
81	film	Film, der
37	flashback	Flashback, der/das; Rückblende, die
37	flashforward	Flashforward, der/das
53	gedicht	Gedicht, das
11	geëngageerd	engagiert
36	gesloten einde	geschlossene Ende, das
66	grafschrift	Grabschrift, die
67	haiku	Haiku, das
33	handeling (plot, intrige)	Handlung, die; Plot, der; Intrige, die
70	hekeldicht	Spottgedicht, das; satirische Gedicht, das
19, 56	herhaling	Wiederholung, die
48	historische roman	historische Roman, der
38	hoofdfiguur	Hauptfigur, die
26	humor	Humor, der
69	hymne	Hymne, die
22	hyperbool	Hyperbel, die
39	ik-verhaal	Ich-Erzählung, die
35	informatieve opening	informative Eröffnung, die
23	ironie	Ironie, die
38	karakter	Charakter, der
38	karikatuur	Karikatur, die
75	klucht	Schwank, der; Posse, die
74	komedie	Komödie, die; Lustspiel, das
47	kort verhaal	Kurzgeschichte, die
19	kunst	Kunst, die
61, 67	kwatrijn	Vierzeiler, der; Quartett, das (Sonett, das)
8	lectuur	Lektüre, die; Lesestoff, der
43	legende	Legende, die
41	leidmotief	Leitmotiv, das
12	lezer	Leser, der
69	lied	Lied, das
67	limerick	Limerick, der
8	literatuur	Literatur, die
23	litotes	Litotes, die
26	lyriek	Lyrik, die
71	manuscript	Manuskript, das
52	memoires	Memoiren, die
13	mening	Meinung, die
30	metafoor	Metapher, die
30	metonymia	Metonymie, die
48	misdaadroman	Verbrechenroman, der
87	modernisme	Modernismus, der

Engels	Frans
fiction	fiction, la
movie, film	film, le
flashback	retour en arrière, le
flashforward	regard en avant, le
poem	poème, le
engaged	engagé
closed ending	fin close, la
epitaph	épitaphe, la
haiku	haïku, le
plot	intrigue, la
satire	poème satirique, le
repetition	répétition, la
historical novel	roman historique, le
main character	personnage principal, le; protagoniste, le
humor	humour, le
hymn	hymne, le (in kerk: la)
hyperbole	hyperbole, la
first-person narrative	moi narrateur, le
telling opening	ouverture informative, la
irony	ironie, la
round character	caractère, la
caricature	caricature, la
farce	farce, la
comedy	comédie, la
short story	conte, le
art	art, le
quatrain	quatrain, le
reading matter	lecture, la
legend	légende, la
leitmotiv	leitmotiv, le
reader	lecteur, le
song	chanson, la
limerick	limerick, le
literature	littérature, la
litotes	litote, la
lyrism	lyrisme, le
manuscript	manuscrit, le
memoirs	mémoires, les (f)
opinion	opinion, la
metaphor	métaphore, la
metonymia	métonymie, la
crime novel	roman de crime, le
modernism	modernisme, le

	Nederlands	Duits
41	motief	Motiv, das
80	musical	Musical, das
44	mythe	Mythos, der
44	mythologie	Mythologie, die
85	naturalisme	Naturalismus, der
89	nieuwe zakelijkheid	Neue Sachlichkeit, die
47	novelle	Novelle, die
69	ode	Ode, die
37	onderbroken verhaal	unterbrochene Geschichte, die
90	oorlogsliteratuur	Kriegsliteratur, die
36	open einde	offene Ende, das
36	opening-in-de-handeling	in medias res (Lat. = midden in die Dinge)
20	opsomming	Aufzählung, die
44	parabel	Parabel, die; Gleichnis, das
21	paradox	Paradox(on), das
56	parallelisme	Parallelismus, der
28	parodie	Parodie, die
40	persoonlijk verhaal (hij/zij-verhaal)	Er/Sie-Roman, der
31	personificatie	Personifikation, die
39	perspectief	Perspektive, die
25	pleonasme	Pleonasmus, der
54	poëzie	Poesie, die
26	proza	Prosa, die
48	psychologische roman	psychologische Roman, der
50	recensie	Rezension, die
61	refrein	Refrain, der; Kehrreim, der
124	regisseur	Regisseur, der
49	reisverhaal	Reisgeschichte, die
22	retorische vraag	retorische Frage
58	rijm	Reim, der
61	ritme	Rhythmus, der
47	roman	Roman, der
85	Romantiek	Romantik, die
34	ruimte	Raum, der
43	sage	Sage, die
24	sarcasme	Sarkasmus, der
27	satire	Satire, die
37,71	scène	Szene, die
12	schrijver	Autor, der; Schriftsteller, der; Verfasser, der
45	sciencefiction	Science Fiction, die
39	situatie	Situation, die
76	sketch	Sketch, der
63	sonnet	Sonnett, das

Engels	Frans
motif, motive	motif, le
musical	musical, le
myth	mythe, le
mythology	mythologie, la
naturalism	naturalisme, le
no-nonsense policies	fonctionnalisme, le
novella	nouvelle, la
ode	ode, la
interrupted narrative	récit interrompu, le
war literature	littérature de guerre, la
open ending	fin ouverte, la
in medias res	ouverture en pleine action, la
enumeration	énumération, le
parable	parabole, la
paradox	paradoxe, le
parallelism	parallélisme, le
parody	parodie, la
third-person narrative	récit à la troisième personne, le
personification	personnification, la
perspective	perspective, la
pleonasm	pléonasme, le
poetry	poésie, la
prose	prose, la
psychological novel	roman psychologique, le
review	récession, la; note de lecture, la
refrain, burden	refrain, le
director	metteur en scène, le
travel narrative	récit de voyage, le
rhetorical question	question rhétorique, la
rhyme	rime, la
rhythm	rythme, le
novel	roman, le
romanticism	romantisme, le
space	espace, le
saga	saga, la
sarcasm	sarcasme, le
satire	satire, la
scene	scène, la
author, writer	auteur, le; écrivain, le
sciencefiction	science-fiction, le
situation	situation, la
sketch	sketch, le
sonnet	sonnet, le

	Nederlands	Duits
32	spanning	Spannung, die
32	spanningsboog	Spannungskurve, die
23	spot	Spott, der; Spöttelei, die
45	sprookje	Märchen, das
19	stijl	Stil, der
19	stijlfiguur	Stilfigur, die
48	streekroman	Heimatroman, der
51	stripverhaal	Comic(strip), der
61	strofe	Strophe, die
88	surrealisme	Surrealismus, der
31	synesthesie	Synästhesie, die
25	tautologie	Tautologie, die
26	tekststijl	Textstil, der
81	televisie	Fernsehen, das
41	thema	Thema, das
48	thriller	Thriller, der
35	tijdsverloop	Zeitablauf, der
37	tijdversnelling	Zeitraffung, die
37	tijdvertraging	Zeitdehnung, die
71	toneel	Theater, das; Bühne, die
71	toneelstuk	Schauspiel, das
73	tragedie	Tragödie, die; Trauerspiel, das
38	type	Typus, der
22	understatement	Understatement, das; Untertreibung, die
29	vergelijking	Vergleich, der
47	verhaal	Geschichte, die; Erzählung, die; Fabel, die
54	versregel	Verszeile, die
39	vertelwijze (vertelperspectief)	Erzählweise, die (Erzählperspektive, die)
90	verzetssliteratuur	Widerstandsliteratur, die
68	visuele poëzie	visuelle Poesie, die
43	volksverhaal	Volksgeschichte, die
60	vrije verzen	freie Rhythmen, die
9	werkelijkheid	Wirklichkeit, die
23	woordspeling	Wortspiel, das

Engels	Frans
suspense	suspense, le; tension, la
suspense curve	courbe de tension, la
mockery	raillerie, la; moquerie, la
fairytale	conte (de fée), le
style	style, le
figure of speech	figure de style, la
regional novel	roman du terroir, le
cartoon, comic	bande dessinée, la
stanza	strophe, la
surrealism	surréalisme, le
synaesthesia	synesthésie, la
tautology	tautologie, la
textstyle	style de texte, le
television	télévision, la
theme	thème, le
thriller	thriller, le
lapse of time	écoulement du temps, le, laps de temps, le
acceleration of time	accélération (du temps), la
time delay	ralentissement (du temps), le
theatre, drama	théâtre, le
play	pièce de théâtre, la
tragedy	tragédie, la
flat character, caricature	type, le
understatement	understatement, la
comparison	comparaison, la
story	récit, le; narration, la
line of verse	vers, le
point of view	mode de narration, la
resistance, underground literature	littérature de la résistance, la
visual poetry	poésie virtuelle, la
popular story, legend	livre populaire, le
free verse	vers libre, les (m)
reality	réalité, la
pun	jeu de mots, le; calembour, le

Bronvermelding

Voorwerk

- Edgar Allan Poe, *Eldorado* (fragment). Ontleend aan www.web-books.com.

Afdeling 1, hoofdstuk 1

- J.C. Bloem, *De Dapperstraat*. In: *Quiet though sad*, A.A.M Stols, 's-Gravenhage 1947.
- Christopher Brickell, *Atrium encyclopedie van het tuinieren*. Atrium, Alphen aan de Rijn 1994.
- Simon Carmiggelt. In: *Boekenweekgeschenk 1975*. CPNB, Den Haag 1975.
- Jan Cremer. In: *Boekenweekgeschenk 1975*. CPNB, Den Haag 1975.
- Herman Finkers, *Verhalen voor in het haardvuur*. Novella, Amersfoort 1987.
- Johann Wolfgang von Goethe. Ontleend aan www.citaten.net.
- Franz Kafka. Ontleend aan www.citaten.net.
- John Keats, *Endymion*. In: G. Harrison (ed.), *A Book of English Poetry*. Penguin Books Ltd, Middlesex 1972.
- David Lawrence. Ontleend aan www.citaten.net.
- Harry Mulisch, *De Verteller*. De Bezige Bij, Amsterdam 1970.
- John Müller, *Het literair anekdotenboek*. De Bijenkorf, Amsterdam 1988.
- Deba Patnaik, *De hemel bloedt*. In: Bertus Dijk (ed.), *Moderne poëzie uit Azië*. Van Gennep, Amsterdam 1977.
- Ezra Pound, *ABC of reading*. W.W. Norton & Company, New York 1960.
- Simple Minds, *Belfast child*. Tekst Jim Kerr. CD *Knuffle Rock* 17 484 346-10
- M. Tupper. Ontleend aan www.citaten.net.
- Jaap Vegter, *Rabarber*. In: Grafiek Nu 8. Pitodori Pers, Amsterdam 1999.
- Leo Vroman, *Voor wie dit leest*. In: *Gedichten 1946-1984*. Em. Querido, Amsterdam 1985.
- Scott W. Williams. Ontleend aan www.citaten.net.

Afdeling 1, hoofdstuk 2

- Pieter Beek, *In Memoriam en Voor Karel*. In: H. Lodewick e.a., *Litteraire kunst nieuwe versie*. Malmberg, 's-Hertogenbosch 1986.
- Jacques Brel: *Les vieux* (vertaald fragment). In: *Les adieux de Jacques Brel à l'Olympia*. PolyGram Vidéo 081 508-3 -60- PAL 1966.
- Jean de Boisson. Ontleend aan www.citaten.net.
- Boudewijn Büch, *Anatomisch laboratorium*. In: *Verzamelde gedichten*. Atlas, Amsterdam 1995.
- Miguel de Cervantes, *Los trabajos de Persiles y Sigismunda*. Ontleend aan www.citaten.net.
- Hugo Brandt Corstius (als Piet Grijs), *A is een letter*. Em. Querido, Amsterdam 1975.
- Judy van Emmerik. In: K. Hageraats (ed.), *De knuppel in het hoenderhok*. Sijthoff, Amsterdam 1988.
- Seth Gaalkema, *Dit land vol?* In: P. van den Hanenberg en F. Verhallen, *Nederlands Cabaret 1970-1995*. Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam 1996.
- *Geishaliedje*. In: Bert Decorte, *Yoshiwara*. Manteau, Brussel 1942.
- Johann Wolfgang von Goethe. In: Dick Voerman (ed.), *Pegasus op wereldreis*. Van der Peet, Amsterdam 1954.
- Youp van 't Hek, *Sportgek*. Pents Basics, Amsterdam 1996.
- Paul Köhler, *Holland*. In: NRC Handelsblad, 26 juni 1989.
- B. Jager en J.L. van der Velde, *Taalgoed*. Thieme, Zutphen 1984.
- Gerrit Komrij. In: *Lof der simpelheid*, 1988. Ontleend aan <http://home.planet.nl/~timeman/quotes.htm>.
- Stanislaw Jerzy Lec. Ontleend aan www.citaten.net.
- J.H. Leopold, *Verzamelde verzen*. Deel I. Atheneum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 1982.
- Lucebert, *Verzamelde gedichten*. De Bezige Bij, Amsterdam 1974.
- Hendrik Marsman, *Herinnering aan Holland*. In: *Verzameld werk*. Em. Querido, Amsterdam 1960.
- Harry Mulisch, *Het Mirakel*. De Arbeiderspers, Amsterdam 1955.
- Multatuli, *Ideeën*. In: K. ter Laan, *Multatuli-encyclopedie*. Sdu, Den Haag 1995.
- Nescio, *De Uitvreter*. In: De Gids, Amsterdam, 1911.
- Erich Maria Remarque, *Van het westelijk front geen nieuws*. Bijleveld, Utrecht z.j.
- Dylan Thomas, *Uitzicht op zee*. De Arbeiderspers, Amsterdam 1981.
- Julien de Valckenaere. Ontleend aan www.citaten.net.
- Herman van Veen. In: P. van den Hanenberg en F. Verhallen, *Nederlands cabaret 1970-1995*. Nijgh en Van Ditmar, Amsterdam 1995.
- Bert Voeten, *Gedichten 1950-1980*. De Bezige Bij, Amsterdam 1988.
- Joost van den Vondel. *Lucifer* (eerste bedrijf). In: H. Differe (ed.), *De volledige werken van Joost van den Vondel*. De Torentrans, Utrecht 1930.
- Leo Vroman, *Gedichten 1946-1984*. Em. Querido, Amsterdam 1985.
- Jan Wolkers, *De doodshoofdvlinder*. Bezige Bij, Amsterdam 1979.

Afdeling 1, hoofdstuk 3

- Yasmine Allas, *Idil, een meisje*. De Geus, Breda 1998.
- Louis Paul Boon, *Menuet en andere verhalen*. Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam 1988.
- Jonathan Coe, *De Rotters Club*. J.M. Meulenhoff, Amsterdam 2001.
- Ed Franck, *Parcival*. Uitgeverij Averbode, Averbode 1996.
- Tim Krabbé, *Vertraging*. Bert Bakker, Amsterdam 1994.
- Edgar Allan Poe, *Hans Pfaal*. In: *Omnibus*. Loeb, Amsterdam 1984.
- Alina Reyes, *De slager*. De Arbeiderspers, Amsterdam 1989.
- H. Rider Haggard, *Zij*. Scala, Rotterdam 1977.
- Kurt Tucholsky, *Hoe ziet de uitvinder van de ritsluiting eruit?* In: *Verhalen*. De Bezige Bij, Amsterdam 1964.

Afdeling 1, hoofdstuk 4

- Jan Cremer. In: K. Hageraats (ed.), *De knuppel in het hoenderhok*. Sijthoff, Amsterdam 1988.
- Jan de Jong, *Gezellig*. Ontleend aan de site van de PvdA in Gilze, Noord-Brabant 2002.
- Cees Nooteboom, *Aan de voet van de Schwedagon*. In: *De wereld een reiziger*. De Arbeiderspers, Amsterdam 1989.
- Marten Toonder, *De andere wereld*. CPNB, Utrecht 1982.
- Jack Vance, *Tschai*. J.M. Meulenhoff, Amsterdam 1994.

Afdeling 1, hoofdstuk 5

- Cees Buddingh', *Wat je zegt ben je zelf*. De Bezige Bij, Amsterdam 1987.
- Halil Gür, *In de snackbar*. In: *Wakker het vuur niet aan*. De Geus, Breda 1994.
- Ed. Hoornik, *Verzamelde gedichten*. J.M. Meulenhoff, Amsterdam 1983.
- Roland Jooris. *Minimal*. In: D. Deflo (ed.), *Nieuw-realistische poëzie in Vlaanderen*. Tijdschrift *Kreatief*, 1970.
- Kees van Kooten, *Net verliefd*. In: *Bescheuragenda*. De Harmonie, Amsterdam 1986.
- Yorgos Manousakis. In: M. Blijstra van der Meulen, *Vier hedendaagse Griekse dichters*. De Beuk, Amsterdam 1975.
- John McCrae, *In Flanders Fields*. Engelse tekst ontleend aan <http://www.geocities.com/~worldwar1/default.html>.
- J. Dér Mouw, *In de hoogte*. In: *Volledig dichtwerk*. Van Oorschot, Amsterdam 1986.
- Jacques Prévert, *De tuin*. In: Dick Voerman (ed.), *Pegasus op wereldreis*. Van der Peet, Amsterdam 1954.
- Ward Ruyslinck, *De ontarde slapers*. Manteau, Amsterdam 1957.
- Eddy van Vliet, *Biologisch*. In: *Columbus tevergeefs*. Desclee de Brouwer, Brugge 1969.
- Wim de Vries, *Laatst*. In: *Van 8 tot 5*. Van Gennep, Amsterdam 1975.

Afdeling 1, hoofdstuk 6

- Bertus Aafjes, *De laatste brief*. In: *Het gevecht met de muze*. J.M. Meulenhoff, Amsterdam 1965.
- Guillaume Apollinaire. In: K.P. Dencker, *Text-Bilder*. Dumont Schauberg, Keulen 1972.
- J. Bernlef, *Modern Times*. In: *Bermtoerisme*. Em. Querido, Amsterdam 1968.
- Cees Buddingh', *Grafschrift*. In: *Lexicon der poëzie*. Van Ditmar, Amsterdam 1968.
- Lord Byron, *Elegy* (fragment). In: G. Harrison (ed.), *A Book of English poetry*. Penguin Books Ltd, Middlesex 1972.
- Max Croiset, *Inzicht*. In: M. de Jong, *Het Nederlandse gedicht na 1880*. Sijthoff, Leiden 1969.
- *De moord in Everdingen* (Illustratie en tekst). In: *de Volkskrant*, 24 december 1974.
- Youp van 't Hek, *Chiquita*. In theatershow *Scherven*. Tekst ontleend aan www.youp.nl.
- Langston Hughes. In: Ernst van Eltena (ed.), *Van Apollinaire tot Wedekind*. Agathon, Bussum 1981.
- Kees van Kooten, *Lieve meisjes*. In: *Bescheurkalender*. De Harmonie, Amsterdam 1979.
- Matsuo Basjoo. In: M. de Jong (ed.), *Het Nederlandse gedicht na 1880*. Sijthoff, Leiden 1969.
- John O'Mill, *Rot Yong*. In: *Popsy poems*. Blitz, Laren z.j.
- Christian Morgenstern, *Die Trichter*. In: *Spiegel van de Duitse poëzie*. J.M. Meulenhoff, Amsterdam 1984.
- Paul van Ostaïen, *Zeppelin*. In: *Verzamelde gedichten*. Bert Bakker, Amsterdam 1992.
- Masoaka Shiki en Kobajasi Issa. In: J. van Tooren, *Haiku een jonge maan*. J.M. Meulenhoff, Amsterdam 1974.
- Eric van der Steen, *Van een kapper en Van een piekeraar*. In: M. van der Plas, *Ongerijmde rijmen*. Het Spectrum, Utrecht z.j.
- T. Trolsky, *Vannacht*. In: *Kwatrijnen*. Gianotten, Tilburg 1980.
- Driek van Wissen, *Middelbaar onderwijs*. In: *Het mooiste meisje van de klas*. Aarts, Amsterdam 1978.

Afdeling 1, hoofdstuk 7

- Bertolt Brecht. In: Tom Kleijn (vert.), Bertolt Brecht, *Mutter Courage und ihre Kinder*. Uitgeverij International Theatre & Film Books, Amsterdam 1996.
- Herman Heijermans, *Op hoop van zegen*. In: *Toneelwerken, deel I*. G.A. van Oorschot, Amsterdam 1965.
- Youp van 't Hek. In: P. van den Hanenberg en F. Verhallen, *Nederlands Cabaret 1970-1995*. Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam 1996.

- Paul de Leeuw. In: P. van den Hanenberg en F. Verhallen, *Nederlands Cabaret 1970-1995*. Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam 1996.
- Gotthold Lessing. In: Dolf Verspoor (vert.), *Gotthold Lessing, Minna von Barnhelm*. Eindhoven Zuidelijk Toneel Globe 1979.
- Jacques Prévert, *Gezellig onder ons*. In: Ernst van Altena, *Onder ons*. Van Ditmar, Amsterdam 1967.
- Jean-Paul Sartre, *Huis Clos*. De Bezige Bij, Amsterdam 1964.
- William Shakespeare, *King Lear*. In: Gerrit Komrij (vert.), *Koning Lear*. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 1990.
- Hans Teeuwen In: P. van den Hanenberg en F. Verhallen, *Nederlands Cabaret 1970-1995*. Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam 1996.
- Ger Thijs. In: *De Volkskrant*, 8 februari 2001.

Afdeling 2

- Herman van den Bergh, *Nocturne*. In: *Verzamelde gedichten*. Em. Querido, Amsterdam 1979.
- Herman Finkers, *Verhalen voor in het haardvuur*. Novella, Amersfoort 1987.
- Willem Kloos. In: G. Stuiveling (ed.), *Jaques Perks Gedichten*. Tjeenk Willink, Zwolle 1958.
- Gerrit Kouwenaar, *Gedichten 1948-1978*. In: T. Aanbeek e.a., *Het literaire leven in de twintigste eeuw*. Martinus Nijhoff, Leiden 1988.
- Michel Maas. In: *de Volkskrant*, 27 november 1992.
- Harry Mulisch, *De toekomst van gisteren*. In: T. Aanbeek e.a., *Het literaire leven in de twintigste eeuw*. Martinus Nijhoff, Leiden 1988.
- Paul van Ostaijen, *Melopee*. In: *Verzameld werk. Poëzie. II*. Bert Bakker, Amsterdam, 1979.
- Jacob Presser, *Orpheus en Ahasverus*. Atheneum, Polak & Van Gennep, Amsterdam 1945.
- Hans Vlek, *De beweging van Zestig*. In: *Geen volkse god in uw achtertuin*. Amsterdam, 1986. Em. Querido.

Illustratieverantwoording

- Omslagillustratie en afdelingsopeningen: *Nanette Hoogslag*, Amsterdam.
- Opmaak: AE grafisch ontwerp, Lochem
- Beeldresearch: B en U International Picture Service, Diemen

ABC Press, Amsterdam p. 87, 90 (rb); ANP Foto, Rijswijk p. 12, 78 (o), 92, 94, 96 (l); Bilderbergfocus/HH, Amsterdam p. 95; B en U International Picture Service, Diemen p. 27; Hans Glader/Kina p. 58; Martin Hogeboom, Epe p. 13; Joop van den Ende Theaterproducties BV / Foto: Deen van Meer, Amsterdam p. 80; Kippa p. 20; © Salvador Dalí, Fundación Gala-Salvador Dalí, c/o Beeldrecht Amsterdam 2004 p. 88; © Estate of Roy Lichtenstein, c/o Beeldrecht Amsterdam 2004; Mary Evans Picture Library, Londen p. 44; © Mulholland Pictures (met dank aan RCV) p. 99 (o); © The Munch Museum/The Munch Ellingsen-Group, c/o Beeldrecht Amsterdam 2004 p. 87 (o); Steye Raviez/HH, Amsterdam p. 34, 93 (o); Scala, Florence p. 75; Patrick De Spiegelaere, Maldegem p. 55; Sunshine Foto, Almere p. 96 (rb); © Marten Toonder, Toonder Studio's, Nederhorst den Berg p. 51; Topfoto/ANP Foto, Rijswijk p. 93 (b); Frank van Rossum/WFA, Den Haag p. 97.

Voor werken van beeldend kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie zijn de publicatierechten geregeld met Beeldrecht te Amsterdam.

© c/o Beeldrecht Amsterdam 2004

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.